

KAAS EN BOTER IN GENT (1314-1542)

Daniel Lievois

Kaas en boter waren in de late middeleeuwen belangrijke elementen in de voeding. Voor de gewone mensen was dit de voornaamste bron van dierlijke eiwitten. Tijdens het betere seizoen was melk overvloedig beschikbaar, maar niet zo gemakkelijk te vervoeren naar de grote consumptiecentra. Daarom was het commercieel zeer interessant om melk te transformeren tot langer bewaarbare producten. Die werden naar de markten gebracht en garandeerden een eiwitrijke voeding, ook tijdens de winter. In deze bijdrage wordt de nering van de Gentse zuivelverkopers eerst institutioneel bekeken.¹ Vervolgens komen aspecten van de zuivelverkoop aan bod en de soorten kaas die in Gent op de markt kwamen. Tot slot is er aandacht voor de neringhuizen. Het tijds kader wordt gevormd door het oudst bekende document over zuivelverkoop in Gent in 1314 en de opheffing van de nering die in 1542 werd toegevoegd aan die van de kruideniers en van de kaarsengieters. Er werd tot nog toe weinig aandacht besteed aan dit onderwerp. Paul Lindemans verzamelde een reeks gegevens in zijn *Geschiedenis van de landbouw in België*, maar vooral de duiding die hij erbij gaf is bijzonder interessant.² Van Nieuwenhuyze gebruikte in zijn *Bronnen van de Geschiedenis van de landbouw van de Nederlanden* vooral de informatie van Lindemans en voegde er een en ander aan toe uit gepubliceerde bronnen, vooral uit het buitenland.³ Voor Gent zelf behandelde Denise Roelandt de voedingsgewoonten in de Gentse Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij tijdens de late middeleeuwen.⁴ Voor de uitleg over het zuivelverbruik steunt zij in hoofdzaak op Lindemans, met toevoeging van een aantal data uit de abdijsboekhouding. Laurent Hoornaert anderzijds wijdde zijn aandacht aan boter en kaas in de Kasselrij Veurne, maar dan in de periode vanaf de 16de tot het begin van de 19de eeuw.⁵

¹ Met dank aan Marie Christine Laleman, Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie, en haar medewerkers Georges Antheunis en Peter Steurbaut.

² LINDEMANS, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 1952, 2 dln.

³ VAN NIEUWENHUYZE, D., *Bronnen van de Geschiedenis van de landbouw van de Nederlanden*, Brussel, 1993, 3 dln.

⁴ ROELANDT, D., *De voedingsgewoonten in de Gentse Sint-Pieters en Sint-Baafsabdij tijdens de late middeleeuwen*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Gent, 1972, nr. XXVI, p. 41-68.

⁵ HOORNAERT, L., *Boter en kaas in de Kasselrij Veurne (16de-begin 19de eeuw)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1996-1997.

DANIEL LIEVOIS

De nering van de zuivelverkopers

In de documentatie in het Gentse Stadsarchief worden de zuivelverkopers aangeduid als kaaskopers. Het is echter correcter de term zuivelverkopers te hanteren. Zij werden in de 14de eeuw ook *caestickers* genoemd.⁶ De zuivelverkopers verkochten kaas en boter. De vrije zuivelverkopers waren aangesloten bij de nering, de onvrije niet. Bij de verplichte lening van 1336 stond de nering op de 17de plaats van de 59 vermelde kleine neringen, met 401 denier groot op een totaal van 24000 groot. Zij leverde een niet onaanzienlijk aantal strijdbare mannen: 24 in augustus 1356 op een totaal van 1808 (23ste plaats) en 55 in februari 1357 op een totaal van 4834 (26ste plaats).⁷

In de oudst bekende tekst over de nering, het reglement van 1314, werd er maar één artikel gewijd aan de organisatie ervan. Wie de deken of de vindere of gezworenen kwalijk bejegende in de uitoefening van hun mandaat, verviel in een boete en kon verder door de schepenen worden veroordeeld. Dit wijst erop dat de nering al eerder bestond, maar het verraadt wellicht ook een malaise bij de zuivelverkoop. Dit is niet onwaarschijnlijk in de periode van algemene hongersnood van 1313 tot 1317 toen de aanhoudende zomerregens de graanoogsten deden mislukken. Bovendien bestaan er aanwijzingen dat de zuivelverkoop vroeger per parochie was georganiseerd, wat de vlotte werking van een globale nering zeker niet vergemakkelijkte. Dit blijkt uit een reglement over de interne werking van de nering dat op 29 september 1398 op punt was gesteld en in hogere instantie goedgekeurd door de opperdeken van de kleine neringen en zijn collega's dekenen.⁸ Om verdere geschillen te vermijden over de verkiezing van het bestuur, zouden de zuivelverkopers zich op hun jaarlijkse kiesvergadering in drie groepen verdelen, die elk hun kiesmannen aanduiden. De Sint-Jansparochie wees er één aan, de parochies van Sint-Niklaas en van Onze-Lieve-Vrouw van Sint-Pieters twee en Sint-Michiels, Sint-Jacobs en Heilig-Kerst ook twee. Noteer dat de grafelijke Sint-Veerleparochie niet aan de orde kwam. De vijf kiesmannen duiden op hun beurt vier gezworenen aan en de beide groepen samen, negen personen in totaal, wezen de deken bij meerderheid aan. De opdeling in groepen van parochies verwijst wellicht naar spanningen waarbij de territoria geneigd waren een verschillende verkoopspolitiek te voeren. Op te merken valt dat de eerste twee groepen behoorden tot de traditionele invloedzone van de Sint-

⁶ In 1356-1357 bijvoorbeeld werd Jan van Andworpen geciteerd als deken van de nering van de 'caestickers' (SAG, OA, reeks 156 nr. 1, Register van de wijsdommen der dekenen (in het vervolg SAG, OA, reeks 156 nr. 1), f. 22; gekopieerd in SAG, Nota's Van der Haeghen (in het vervolg NVDH), N2, Kaaskopers).

⁷ DE PAUW, N., De voorgeboden der stad Gent in de XIVe eeuw (1337-1382), Gent, 1885, p. 107.

⁸ SAG, reeks 156 nr. 1, f. 41, chirograaf van 29 september 1398; gekopieerd in SAG, NVDH, N2, Kaaskopers.

KAAS EN BOTER IN GENT

Pietersabdij en de derde tot die van de Sint-Baafsabdij. Daarom dient de oorsprong van de discrepantie misschien te worden gezocht in de prestedelijke periode, maar hiervoor zijn geen andere aanwijzingen bekend. De Sint-Veerleparochie werd niet vermeld, terwijl een verkoopsreglement van 1384 het Sint-Veerleplein als verkoopsplek toewees aan buitenstedelijke verkopers (zie verder). Die zone behoorde tot 1274 toe aan de graven van Vlaanderen. Dit alles impliceert mogelijk dat de tradities van de parochiaal georganiseerde zuivelhandel teruggaan tot de 12de eeuw.

Omstreeks 1440 was de nering financieel zwaar belast. Het bestuur zorgde voor enig soelaas door in 1441 een deel van het neringhuis van de hand te doen (zie verder). Om de al te grote kosten te vermijden waarmee de nering van oudsher was belast en die tot de ondergang ervan konden leiden, werd er op 22 september 1448 een nieuw reglement over de uitgaven van de nering opgesteld.⁹ De inhoud ervan werpt een interessant licht op het waaien en draaien van de nering. Het reglement werd goedgekeurd door deken Cornelis de Bleckere, zijn gezwoorenen en de algemene vergadering, en genoteerd in het register van opperdeken *her* Daneel Sersanders en zijn collega's. Het jaarlijkse pensioen van de deken werd beperkt tot 3½ pond groot, plus 1 pond groot voor zijn huikmantel als deken en 6 schelling groot voor zijn neringhuik, maar hij moest zelf aan elke gezwoorene 6 schelling groot betalen voor hun huikmantel. De knaap van de nering ontving een jaargeld van 12 schelling 8 groot, plus een vergoeding voor zijn brandhout en om de tenten van de nering te bewaren voor als ze nodig waren (bij militaire expedities). De jaarlijkse kosten van de kapel in de Sint-Michielskerk werden vastgelegd op in totaal 2 pond 12 schelling 6 groot, voor de kapelaan, voor de waskaarsen in de kapel, voor de trompers en voor de gezongen mis op Sint-Michielsdag. Alle leden waren verplicht de Sacramentsprocessie bij te wonen. De twee kaarsen dragers kregen bij die gelegenheid 6 schelling groot. Op de maaltijd van Sacramentsdag werd er brood voorzien met bier, rundvlees, look en alles wat erbij hoorde, maar geen andere dure spijzen of drank. Elk lid betaalde 6 groot naar de oude gewoonte of hij kwam eten of niet. Elke gezel die op Halfvasten de wacht optrok en *int aweyt* ging, kreeg een vergoeding van 6 groot, een paar haringen, brood, bier *ende sinen avonde quite*. Wat de betekenis is van deze laatste uitdrukking, is niet duidelijk. Voor *wieken* voor de lampen op Halfvasten rekende men 2 schelling 6 groot. Om deze kosten te betalen, verwachtte men van elk actief lid een bijdrage van 6 groot en van de niet-neringdoende leden de helft, volgens de oude gewoonte. De bijdrage van de nering

⁹ SAG, OA, reeks 172.1, Nering der kaaskopers (in het vervolg SAG, OA, reeks 172.1), nr. 3, niet genummerd, kopie op papier; SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3/32, op perkament; onvolledig gekopieerd in DE POTTER, F., Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad, Gent, dl. 3, Gent, 1893 (in het vervolg DE POTTER, dl. 3), p. 415. Ook vermeld in SAG, OA, reeks 172 nr. 63, Inventaris van de nering van de kruideniers, nr. 32. Ook SAG, OA, reeks 156 nr. 1, f. 97v-98.

zelf in de kosten voor Sacramentsdag bedroeg 20 schelling groot en voor Halfvasten 10 schelling. De *schinckele*, d.i. de maaltijd op de maandag voor de vernieuwing van het bestuur en het ontbijt op de dag van de verkiezing zelf, waren voordien ten laste van de deken, maar dit werd nu afgeschaft, in ruil voor een eenmalig bedrag van 10 schelling groot door de deken aan de nering te betalen. Er werd beslist dat er voortaan geen extra kosten meer mochten worden aangerekend en wie dit wel probeerde te doen werd van elk mandaat uitgesloten, zelfs al werd hij daartoe verkozen.

Omdat zij de vergaderingen in het neringhuis weinig bijwoonden, verplichtte men de leden van de nering dit voortaan wél te doen. Zij werden hiertoe persoonlijk uitgenodigd door de knaap. Bovendien dienden alle leden het huwelijk en de begrafenis van zuivelverkopers bij te wonen. Op het niet naleven van al deze maatregelen stonden boetes, die als volgt werden verdeeld: de helft voor de nering en telkens een kwart voor de deken en voor de knaap. Wie de boetes niet betaalde, mocht niet deelnemen aan de verkiezing, noch een mandaat waarnemen. Ten slotte werd er een niet gepreciseerd bedrag voorzien voor de rente op het neringhuis.

Omstreeks het midden van de 15de eeuw of kort daarna stelde het bestuur van de zuivelverkopers een rapport op over de organisatie van de zuivelverkoop in Gent. De aanhef van het niet gedateerde document is weliswaar zwaar gehavend, maar het is duidelijk dat het werd opgemaakt toen Gillis de Smet deken was. Uit een andere bron blijkt dat Gillis De Smet (onder meer) deken was op 15 augustus 1454.¹⁰ Het rapport-De Smet dateert dus uit die tijdsomgeving. Het werd opgesteld op verzoek van de baljuw en de schepenen en vermeldde alle rechten en geglogenheden van de nering. Ze werden ghetrocken uut den voorgheboden, copien, vonnesse, houden munimenten ende *ghescrijften die sy daer af hebben ende gheadt hebben van zo ouden ende langhen tyden als dat daer gheene memorie en es ter contrarien*. Wel handig dat men zich kon beroepen op oude reglementen waartegen niemand iets kon inbrengen! Toch werd het rapport gecorrigeerd in opdracht van het Gentse stadsbestuur. Een aantal punten werden geschrapt en soms in margine vervangen door andere bepalingen. De algemene tendens hierbij was dat de invloed van het bestuur van de nering werd beperkt ten gunste van de schepenen. Een en ander leidde niet tot nieuwe formele afspraken, maar alleszins valt er uit de controverse heel wat informatie te rapen. Er kan hier worden volstaan met de nieuwe regelingen die het bestuur van de nering trachtte door te drukken en die te maken hadden met de organisatie van de nering.

De schepenen schrapten zonder pardon een aantal artikelen ten gunste van de invloed van het bestuur van de nering. De deken en gezworenen verwachtten van de leden dat zij op hun verzoek voor hen zouden verschijnen. Een andere

¹⁰ SAG, OA, reeks 156, nr. 1, f. 114v.

KAAS EN BOTER IN GENT

maatregel viseerde vrije zuivelverkopers die hun schulden aan collega's niet betaalden. Zij zouden hun recht op uitoefening van de nering verliezen tot dit was rechtgezet. Bij ruzie of twist tussen de vrije kaaskopers onderling beweerden de deken en de gezworenen het recht te hebben een boete op te leggen, tenzij er bloed was gevloeid of er een hoger belang mee gemoeid was. Al die punten vonden geen genade omdat de algemene regelingen hier volstonden. Het rapport-De Smet bepleitte het behoud van de verkiezing van het bestuur zoals ze was vastgelegd op 29 september 1398. Met die oude traditie wensten de schepenen geen rekening meer te houden en zij lieten in de marge noteren: *de kuere general 3 loten 1 deken ende 2 gheswornen*. Dit betekent wellicht dat zij wensten dat bij een algemene verkiezing drie kiesmannen bij loting werden aangeduid en dat die dan de deken en twee (in plaats van vier) gezworenen aanstelden. Hierdoor werd de invloed van belangrijke handelaars aan banden gelegd. De deken en de gezworenen stonden erop dat zij hun traditionele functie als waardeerders van de zuivel behielden, omdat zij beter vertrouwd waren met die taak dan onvrije lieden die men ermee zou kunnen belasten. Zij drukten de vrees uit dat de inwoners van Gent bedrogen werden door een te hoge prijsstelling. De schepenen dachten er anders over en wensten integendeel de helft van de waardeerders zelf aan te stellen om te voorkomen dat de nering haar eigen voordeel nastreefde.

Het rapport behelsde ook financiële aspecten. Van kandidaten die toetraden tot de nering werd een eenmalige bijdrage verwacht van 8 pond groot, te betalen binnen de vier jaar, plus de traditionele schaal van een mark zilver, gewicht van Troyes (Frankrijk), met een vergulde rand en een decor op de bodem met het wapen van de nering in email.¹¹ Omdat er geen leertijd nodig was, mocht het nieuwe lid na zijn aanvaarding meteen aan de slag gaan, maar hij diende toch eerst nog 20 schelling groot te betalen aan de deken en de gezworenen voor hun eerste huikmantel en voor de ambtsgewaden die zij nodig hadden ter eere ende weerdichede van der van der stede van Ghend. De uitgaven die hier tegenover stonden, waren divers. Zij beliepen zowat 11 pond groot, een bedrag dat zo scherp mogelijk was berekend. Het was bestemd voor de uitrusting van en de goddelijke diensten in de neringkapel in de Sint-Michielskerk, voor de arme leden van de nering en voor de uitgaven op Sacramentsdag en met Halfvasten. De spaarzaamheid van het bestuur was ingegeven door de bedenking dat een *caescooper binnen Ghend niet en es, dade hy gheen ander brootwininghe dat hy hem up syn ambochte zouden connen ontdraghen, wat neerendsticheden dat hy oorbuerde*. Met andere woorden: niemand kon zich in Gent als zuivelverkoper financieel staande houden, welke inspanningen hij

¹¹ Lieven de Vos, zoon van Lieven, beloofde in augustus 1470 aan deken Jan Everaert deze voorwaarden te vervullen voor Sint-Jansmis 1471 (SAG, OA, reeks 301, Wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure (in het vervolg SAG, OA, reeks 301), nr. 51, 1470-1471, f. 9). Johannes Stevins deed dezelfde belofte aan deken Joes Vernier op 2 oktober 1486 (SAG, OA, reeks 301 nr. 59, 1486-1487, f. 18).

zich ook getroostte, tenzij hij er nog een andere broodwinning op nahield. De auteurs van het rapport-De Smet drongen er bij de overheid op aan de werkgelegenheid van de zuivelverkopers in stand te houden. Anders dreigde de stad niet meer over dezelfde keuze aan voedingswaren te beschikken waarvan ze tot dan toe overvloedig voorzien was en dat tegen de laagste prijzen in heel Vlaanderen. De schepenen behielden dit financiële plan, behalve voor het inschrijvingsrecht dat zij tot 2 tot 3 pond groot wensten te beperken. Het standpunt van de nering over de rechten van de knaap vond echter geen genade. Het voorzag in 6 groot bij de opname van een nieuw lid en 4 groot als het een kind van een meester betrof, en verder 6 groot bij de uitvaart en evenveel bij het huwelijk van een vrije zuivelverkoper.

Er bestaat nog een tweede, wellicht jonger, maar eveneens ongedateerd, voorstel ter voorbereiding van een nieuwe algemene reglementering van de zuivelverkoop in Gent.¹² Het handschrift van de basistekst verwijst duidelijk naar de 15de eeuw. Omdat de tekst het *quelloethuse* vermeldt, dateert de tekst mogelijk van voor 28 juni 1467, datum waarop dit belastingkantoor op de Korenmarkt werd afgebroken. Het voorstel werd kritisch bekeken door een onbekende persoon of commissie, die een aantal suggesties schraptte(n), maar hierin valt er ogenschijnlijk geen lijn te bekennen. In sommige van die artikels werd er weliswaar een nieuwe commerciële politiek voorgesteld, maar andere zijn zo traditioneel dat men niet inziet waarom men ze zou afwijzen. Toch is de tekst interessant omdat hij een aantal gangbare aspecten van de zuivelhandel in de tweede helft van de 15de eeuw blootlegt. Het nieuwe voorstel omvatte onder meer enkele initiatieven over de organisatie van de nering zelf. Ze hadden vooral betrekking op de relatie tussen de onvrije zuivelverkopers en de nering. Allerlei onvrije verkopers die tevens poorter waren, zouden 6 groot per jaar geven voor de Sacramentsprocessie zoals de vrije zuivelverkopers dat van oudsher deden. De initiatiefnemers vroegen met aandrang dat zij hun traditionele rol van *waerdeerders* mochten behouden opdat niemand, vrij of onvrij, zijn zuivel anders aan de man kon brengen dan onder zijn echte naam en origine en opdat de klanten niet minder kregen dan waarop zij recht hadden. Wie inbreuken beging tegen de gesuggereerde maatregelen zou kunnen worden gecorrigeerd door de deken en de gezworenen van de nering en dat ter kennis kunnen brengen van de heer of van de schepenen. Al die voorstellen werden afgeschoten en doorgehaald, wellicht door een commissie met schepenen die geen uitbreiding van de prerogatieven van het neringbestuur zagen zitten.

In 1541 werd de organisatie van de nering in overeenstemming gebracht met de *Concessio Carolina* van 30 april 1540 in de *Ordonnantie up tfaict ende con-*

¹² SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3

KAAS EN BOTER IN GENT

*duicte van der neeringhe van den caescoopers.*¹³ Voortaan duidden de schepenen de overste – en dus niet meer de deken – en de gezworenen aan. Zij legden de eed op de *Concessio* af in het schepenhuis. Van hen werd verwacht dat zij de conflicten binnen de nering regelden, maar als zij daarin niet slaagden, rapporteerden zij dat mondeling of schriftelijk aan de schepenen, die dan een uitspraak deden. Alle poorters van Gent konden lid worden van de nering mits het afleggen van een proef en het betalen van 6 carolusgulden, zonder dat er meer van hen kon worden geëist voor proefgeld, maaltijd of wat dan ook. Niet-leden mochten de nering niet uitoefenen. De zuivelverkopers dienden in vrede te leven met elkaar en met buitenstanders, zonder elkaar te verwijten, te liegen, te vloeken. Zij moesten al deze punten onderhouden en onderdanig zijn aan de overste en de gezworenen in alle zaken die de nering betroffen. Van de gezworenen werd verwacht dat zij inspecteerden of iedereen zich aan dit reglement hield en dat aan te schepenen te melden. De gezworenen en de knaap namen notitie van de boetes die werden opgelegd en geïnd. Op basis hiervan werd de rekening opgesteld. De boetes van minder dan 3 pond parisis werden gedeeld door de vorst, de Gentse armenkamer en de nering; bij hogere boetes werd een specifieke ordonnantie toegevoegd. De ontslagnemende bestuursleden legden rekening af in de aanwezigheid van een schepen en van het nieuwe bestuur; zij werden na het sluiten van de rekening samen met de knaap door de schepen vergoed voor hun diensten. De schepenen verboden het bestuur nadrukkelijk enige bijkomende belasting aan de leden op te leggen, tenzij met hun uitdrukkelijk akkoord. Dit reglement kon enkel door de schepenen worden aangepast. De zuivelverkopers werden in één koepel ondergebracht met de kruideniers en de kaarsengieters, maar dat had niet veel concrete gevolgen voor de zuivelhandel.¹⁴

De handel in zuivel

Het oudst bekende document over de verkoop van kaas in Gent is een reglement van Sint-Jansdag 24 juni 1314. Het hield een bevestiging en bijstelling in van eerdere afspraken. Het werd uitgegeven hetzij door de schepenen, ofwel door de opperdeken van de kleine neringen en zijn collega's dekenen. Zij droegen de toepassing ervan op aan de deken van al de *vetterware*, die toezicht hield op de verkoop van allerlei vette winkelwaar, als olie, smeer, kaarsen, zeep, kaas en boter. Meer specifiek aan de deken Jan de Oenrecoepre en de vinders of gezworenen van het zuivelambacht Jan vander Stichlen, Ghiselin van Ansbeke, Jan de Hamer en Jan Bateman. De verkoop van zuivel diende uitsluitend te gebeuren *ten Coerenhaerde ... van den stichlen voor sente Niclaeus capelle tote Jans van Heeke*, dus op de

¹³ Kopie 17de eeuw in SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/43; gekopieerd in DE POTTER, dl. 3, p. 524-527, en SAG, NVDH, N2, Kaaskopers.

¹⁴ DAMBRUYNE, J., Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, dl. 28, Gent, 2002, p. 34-38.

Korenmarkt vanaf de trapconstructie voor de Sint-Niklaaskapel¹⁵ tot aan het huis van Jan van Heeke. Hiermee bedoelde men de zone aan de oostkant van de Korenmarkt vanaf omtrent de hoek van het huidige Klein-Turkije noordwaarts, wellicht tot en met de Kortemunt. Niemand mocht zijn koopwaar uitstallen buiten zijn *cavel*, dit is de verkoopplek die hem bij loting was toegewezen. Er dienden correcte schalen en gewichten te worden gebruikt op straf van een boete en van verbeurdverklaring ervan. Dezelfde sancties troffen personen die zuivel verkochten met een valse aanduiding van de soort of van de plaats van herkomst.

Die eerder algemene bepalingen wijzen op bestaande misbruiken, maar getuigen ook van een ruim assortiment en op invoer van buitenaf. Het werd aan kooplieden die kaas en boter naar Gent kwamen verkopen verboden dat te doen buiten de poorten of in de omgeving ervan en zij mochten er ook geen prijsafspraken over maken. Dit alles om te beletten dat de producten duurder werden. Het streven naar beheersing van de verkoopprijs was wellicht ook ingegeven door de eerder vermelde hongersnood van 1313 tot 1317. De stedelijke overheid wilde de tussenhandelaars uitschakelen door de vreemde kooplui te verplichten hun waar uitsluitend zelf of aan de leden van de Gentse nering te verkopen nadat ze door de gezworenen was gewaardeerd. Die prijsbepaling gebeurde voor de middag.

Er waren vooral misbruiken vastgesteld met twee soorten kaas waarvan men had ondervonden dat ze voor de middag werden verkocht zonder voorafgaande waardering door de gezworenen van de nering om de kwaliteit van het product en de verkoopprijs ervan vast te stellen. Die twee kaassoorten waren *den witten caes diemen heet commen van Ypre ende van Condeit, dat men heet Brysschen caes*. De witte kaas waarvan werd beweerd dat hij uit Ieper afkomstig was, was wellicht uit diverse productieplaatsen afkomstig. Met de witte kaas van *Condeyt, dat men heet Bryschen caes* bedoelde men waarschijnlijk kaas uit Condé-en-Brie (Département de l'Aisne, Région Picardie, Frankrijk).¹⁶ Die streek is gelegen op de toegangsweg naar de Champagne waarmee de Gentse kooplieden vertrouwd waren dank zij de jaarmarkten die zij geregeld bezochten.¹⁷

¹⁵ Voor de locatie van die kapel, zie: LIEVOIS, D., Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk in Gent, in: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, Gent, 2005, nr. LIX, p. 71-115.

¹⁶ De tekst bleef bewaard in twee versies, waarvan een op perkament, wellicht de oudste, en een op papier (beide in SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3, niet genummerd; gekopieerd in SAG, NVDH, N2, Kaaskopers, en DE POTTER, dl. 3, p. 411-412). Frans De Potter las in het tweede document 'vrijsschen caes'. Het moet worden toegegeven dat het in de versie op perkament soms moeilijk is de b van de v te onderscheiden, maar het lijkt duidelijk dat hier kaas uit Condé-en-Brie werd bedoeld.

¹⁷ De datum van het reglement van 24 juni 1314 stemt tot nadenken. De betrekkingen tussen Vlaanderen stonden eens te meer op scherp en de Leliaards in Gent staken weer de kop op. Dit kan de toevoer van Franse kaas (eventueel tijdelijk) hebben bevorderd. Het conflict werd beëindigd door de wapenstilstand van Orchies op 3 september 1314, een week daarna bevestigd door Philippe IV le Bel.

KAAS EN BOTER IN GENT

In de 14de eeuw werd er ook kaas verhandeld op de toenmalige Vismarkt, de huidige Groentenmarkt. Op 14 juni 1350 kreeg al wie *Tienscen case* verkochten het bevel hun kramen op te stellen in de nabijheid van de kramen van de pensenverkopers.¹⁸ Op het eerste gezicht betreft het hier Brabantse kaas die uit Tienen werd ingevoerd, maar verder zal blijken dat er in de 14de en 15de eeuw ook zogenaamde Tiense kaas werd vervaardigd in de omgeving van Gent. Vraag is waar de pensenverkopers toen stonden, maar dat was waarschijnlijk wel omtrent de plek waar later de penshuisjes kwamen op de Groentenmarkt in de nabijheid van het toenmalige vleeshuis. Drie dagen later zagen de schepenen zich al verplicht de ordonnantie te herzien, wellicht omdat de kaasventers dreigden de hele Vismarkt in te palmen. Zij preciseerden op 17 juni 1350 dat de verkopers van Tiense kaas *sullen gaen staen met haren cramen ende casen van daer men de pensen plecht te vercopene ten cornaerde waert huppe, ende nieuwers els*.¹⁹ Dit was duidelijk: hun plek was vanaf de verkoopsruimte van de pensenverkopers in de richting van de Korenmarkt en nergens anders. Nu waren ook de andere zuivelverkopers geneigd om de hun toegewezen marktruimte aan de Korenmarkt uit te breiden tot op de Vismarkt, de huidige Groentenmarkt. Op 17 januari 1366 werd hen verboden te staan *met cramen van casen ende van botren in de Corte munte voerdre dan de palen gheset staen bi der wet* en voorts *dat niemen met cramen met crude, met zuvele, met freuite, en stae van der corten munten ten cornarde waerd over de greppen*.²⁰ Speciaal aangebrachte palen en afvoergreppels dienden dus als begrenzing voor hun activiteiten. Waarschijnlijk hadden de kooplieden van vreemde kazen toen al hun vaste stek op het Sint-Veerleplein en poogden ook zij hun areaal uit te breiden in de richting van de huidige Groentenmarkt. Zij en andere opportunisten vonden de Gravenbrug een ideale plek, maar zij dreigden de passage aldaar te bemoeilijken. Om dit te voorkomen geboden de schepenen op 17 augustus 1371²¹ *dat niemen en sta met cramen noch met curdenwaghenen up sGravenbrughe, utghedaen met Vranxen druven, kelgeweelen*²² *ende Vranxe casen*. Ook dit detail bewijst dat er in de 14de eeuw Franse kaas in Gent werd ingevoerd.

Tegen het einde van de 14de eeuw nam de kaashandel toe. Op 5 oktober 1384 werd de verdeling van de verkoopruimte in goede banen geleid door de sche-

¹⁸ DE PAUW, N., 1885, p. 51.

¹⁹ DE PAUW, N., 1885, p. 52.

²⁰ DE PAUW, N., 1885, p. 89.

²¹ DE PAUW, N., 1885, p. 107.

²² Een soort uitstekende perensoort, ook 'kengewelen' genoemd. Zie LIEVOIS, D., *Fruit en fruitverkopers in Gent (1357-1542)*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, dl. 60, Gent, 2006, p. 133-134.

penen.²³ Gentse poorters, zowel mannen als vrouwen, moesten als naar gewoonte hun zuivel uitsluitend op de Korenmarkt en de Vrijdagmarkt verkopen. Dit toont aan dat de Vrijdagmarkt tussen 1314 en 1384 voor de zuivelhandel was opengesteld. Het Sint-Veerleplein werd volgens het nieuwe reglement uitsluitend voorbehouden aan vreemdelingen die allerhande zuivel verkochten, maar zij mochten dan ook nergens anders hun kraam opstellen. Twee bepalingen waren er ook nu op gericht de tussenhandelaars uit te schakelen om de prijs te drukken. Niemand mocht bij vreemdelingen zuivel aankopen om het verder te verkopen, tenzij na 12 uur 's middags. De stadsbewoners konden zich dan immers voor de middag rechtstreeks bij de invoerders bevoorraden. Bovendien werd het verboden zuivel op te kopen op een mijl van de stad om het verder te verkopen.²⁴ Het reglement van 1384 werd opnieuw gepubliceerd op 21 april 1386, wat erop wijst dat het niet meteen naar behoren werd toegepast.

De zuivelhandelaars zagen weliswaar hun afzet toenemen in de loop van de 14de eeuw, maar toch bleven zij geconfronteerd met de strenge kerkelijke bepalingen over de vastenplicht. Die was van kracht tijdens de veertig dagen tussen Aswoensdag en Pasen. Heel de vasten lang en ook op heel wat andere dagen was het verboden vlees, dierlijk vet, eieren, zuivel, en dus ook kaas, te gebruiken.²⁵ Men bedenke hierbij dat er achter dit kerkelijke verbod een louter pragmatische afspraak schuilging. De meeste kalveren en lammeren werden immers geboren in het voorjaar en hadden de melk van de door de winter verzwakte moederdieren nodig. Hoe dan ook, de zuivelverkopers kregen een commerciële compensatie voor de stilstand van hun commercie. Bij wijze van uitzondering mochten zij tijdens de vasten gedroogde zuidvruchten zoals vijgen, rozijnen en dergelijke meer verkopen. In 1395 kregen zij het aan de stok met de fruithandelaars over

²³ Er bleven twee kopieën van de tekst bewaard. De oudste, mogelijk eind 14de eeuw, op perkament (SAG, OA, reeks 172.1, Kaaskopers nr. 3, niet genummerd); de tweede, uit 15de eeuw, op papier (SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3/28, Kaaskopers, niet gedateerd). Ook vermeld in SAG, OA, reeks 172 nr. 63, Inventaris van de Kruideniersnering, nr. 28).

²⁴ Hiermee beoogde men wellicht de traditionele banmijl, de begrenzing van de bevoegdheid van de Gentse schepenen. De meting ervan gebeurde van aan de balies voor de ingang van het Gravensteen, langsheen de openbare weg. De Gentse mijl bedroeg zowat 5.4 kilometer. DE PAUW, N., 1885, p.147-148.

²⁵ In de studie van Griet Maréchal over het hospitaalwezen in Brugge wordt vermeld dat het gebruik van dierlijke producten verboden was tijdens de kerkelijke advent, dit is de veertigdaagse periode voor kerstmis, tijdens de veertigdaagse vasten en op quatertemperdagen en vigiliedagen, en verder ook op alle woensdagen en vrijdagen. Zie MARÉCHAL, G., *Het hospitaalwezen te Brugge in de Middeleeuwen. Een institutionele en sociale studie, doctoraatsverhandeling R.U.Gent, 1974-1975*, p. 9050. Geciteerd in: DEHAECK, S., *Voedselconsumptie te Brugge in de Middeleeuwen (1280-1470) - casestudy van het Sint-Janshospitaal en het hospitaal van de Potterie, licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1998-1999* (http://www.thesis.net/sint_jan/inhoud.htm).

KAAS EN BOTER IN GENT

het tijdstip waarop dit inging. De fruitnering tekende bezwaar aan tegen het feit dat de zuivelverkopers begonnen met de detailverkoop van vijgen, rozijnen en dergelijke meer tijdens de week voor papen-Vastenavond, de zevende zondag voor Pasen. De daaropvolgende woensdag, sinds 1091 op de synode van Benevento Aswoensdag genoemd, luidde het officiële begin van de vasten in. Het concilie van Nicea in 325 had veertig effectieve vastendagen vastgelegd, namelijk zeven weken, min de zeven zondagen waarop er niet werd gevast en min de maandag en dinsdag voor Aswoensdag. De geestelijken begonnen echter iets vroeger te vasten, namelijk op papen-Vastenavond, de zaterdagavond na zonsondergang daarvoor. Precies dit onderscheid tussen geestelijken en leken lag aan de basis van het geschil tussen de zuivelverkopers en de fruitverkopers. De deken van de laatstgenoemden beweerde dat de zuivelverkopers geen fruit mochten uitstallen, wegen en verkopen voor Aswoensdag. De repliek luidde dat zij gewoon waren *fruit te weghene, te venten, te stelne ende te vercoepene vyf daghe voer asschewoensdach ende dat te beghinnene svrindaeghs voer papevastenavonde ende tsaterdaeghs, smaendaeghs ende sdiicendaeghs daer naest volghende*. De zondag werd niet vermeld omdat er dan niet werd gevast. Het geschil werd beslecht door Jan Hebbel, opperdeken van de kleine neringen, en zijn collega's dekens. Zij beslisten dat met het oog op het *ghereescepe, nutschip ende profijt van den goeden lieden van der stede ghemeenlic* de zuivelverkopers gedroogd fruit mochten beginnen verkopen op maandag en dinsdag voor Aswoensdag en niet eerder.²⁶ Die afspraak strookte met de kerkelijke traditie: de geestelijken konden zich voor hun magere keuken op de beide dagen voor Aswoensdag bevoorraden bij de eigenlijke fruitverkopers.

Voor die commerciële compensatie betaalden de zuivelverkopers een vergoeding van 1 groot per week aan de fruithandelaars. Ook hierover kreeg de opperdeken van de kleine neringen in 1424 een geschil voorgeschoteld tussen de beide neringen. Toen de zuivelhandelaars dreigden dit recht niet meer te betalen, protesteerden de fruitverkopers. Zij beriepen zich op de traditie, op desbetreffende vonnissen en op de vaststelling dat de zuivelverkopers dit recht sinds meer dan 28 jaar betaalden. De deken van de zuivelnering wist wel dat sommige van zijn collega's die gedroogd fruit verkochten, gewoon waren 12 mijt, dus een ½ groot te geven en dat de beide dekens dit bedrag in een drankgelegenheid verteerden. Sommigen gaven misschien zelfs 1 groot, maar toch was hij van mening dat dit geen verworven recht mocht worden genoemd. Twintig jaar onrecht mocht immers niet worden gelijkgesteld met één dag recht. Toch gaven opperdeken *her Clays* van Hoedevelde en zijn collega's dekens de fruitverkopers gelijk. Voortaan betaalden de zuivelverkopers die in de vasten vijgen en rozijnen verkochten 1 groot per week aan de deken van de fruitverkopers.²⁷

²⁶ SAG, OA, reeks 156, nr. 1, f. 38/1 en f. 39/2, twee exemplaren van de chirograaf van 29 mei 1395; gekopieerd in SAG, NVDH, N2, Fruit.

²⁷ SAG, OA, Reeks 156, nr. 1, f. 75, Vonnis van 24 maart 1424 (oude stijl); gekopieerd in SAG, NVDH, N2, Fruit.

DANIEL LIEVOIS

De kaasverkoop had voor sommige Gentenaren minder aangename gevolgen. In 1410 maakten de buurtbewoners van de Kwaadham en omgeving een klacht ahangig bij de schepenbank. Zij hadden sinds geruime tijd danig veel last *van der groeten vuulheden, stancke ende grieve* die hen werden aangedaan door hun buurman de zuivelverkoper Michiel van Roeme. Oorzaak hiervan was de grote voorraad *dienschen casen* die hij dagelijks liet aanbrengen en opslaan in zijn huis. De klagers verzochten de schepenen om maatregelen. Een commissie van schepenen begaf zich ter plekke om de kazen en het handelspand van Michiel van Roeme te bekijken. Op hun rapport beval de schepenbank op 7 oktober 1410 aan Van Roeme voortaan geen kazen meer op te slaan *daer de vorsejde ghebuerte mede verstinct sijn moghen*. Verder diende hij de helft van zijn stock te verwijderen tegen Sint-Martensmis 11 november en de rest voor Kerstmis daarna.²⁸ Om zo een enorme stank te veroorzaken moet er toch een aanzienlijke hoeveelheid kaas gestapeld hebben gelegen. Ongetwijfeld werd die in de Kwaadham aangevoerd via de Schelde.

De dertiger jaren van de 15de eeuw werden gekenmerkt door bijzonder strenge winters, veel regen, hoge waterstanden en warme zomers. Hongerjaren waren hiervan het gevolg. Hertog Filips de Goede, in zijn hoedanigheid van graaf van Vlaanderen, achtte het dan ook raadzaam de uitvoer van essentiële voedingsmiddelen tegen te gaan. Op 18 september 1432 verbood hij zuivel, kaas of boter, gemaakt binnen Vlaanderen, te kopen of verkopen om het tersluiks of openbaar uit te voeren. Kooplieden, schippers, wagenvoerders of wie dan ook die betrappt werden, liepen een verbanning voor 10 jaar uit Vlaanderen op. Verder mocht men geen zuivel verkopen aan iemand waarvan het vermoeden bestond dat die het zou exporteren. Een uitzondering werd gemaakt voor de uitvoer naar de wettelijke weekmarkten waar men gewoon was zuivel te verkopen.²⁹ De verbodsbepalingen werden overgenomen door de Gentse schepenen en meerdere keren herhaald omdat sommige handelaars er toch in slaagden het embargo te omzeilen. Dit gebeurde bijvoorbeeld op 29 september 1433 in de naam van de hertog, zijn baljuw en de Gentse schepenen. Behalve zuivel, gold het verbod nu ook voor de export van ossen, koeien, schapen, zwijnen en andere dieren, magere of vette, gevoederd of gemest binnen Vlaanderen. Omdat men corruptie vreesde, werden ook de openbare ambtenaren die hiertegen niet optraden, bestraft en voor 10 jaar uit Vlaanderen verbannen. Ten slotte dienden de schepenen actief informatie te zoeken en de schulden te straffen.³⁰ Op 18 mei 1437 werd het verbod van 1432 bijna letterlijk herhaald, behalve dat de Gentse schepenen nu misbruiken dienden tegen te gaan in een zone van 3 mijl – iets meer dan 16 km – rond de stad.³¹

²⁸ SAG, OA, reeks 301 nr. 21, 1410-1411, f. 12, akte van 7 oktober 1410. Met oprechte dank aan Erik Verroken die onze aandacht vestigde op dit merkwaardige document.

²⁹ SAG, reeks 172.1 nr. 3, niet genummerd, niet gedateerde kopie op papier.

³⁰ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/31, Ordonnantie van 1433, kopie op perkament. Ook vermeld in SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 31.

³¹ SAG, reeks 172.1 nr. 3, niet genummerd, niet gedateerde kopie op papier.

KAAS EN BOTER IN GENT

In het eerder vermelde rapport-De Smet van het midden van de 15de eeuw kwamen er ook bepalingen voor over de handelspraktijk, maar de baljuw en de schepenbank veegden heel wat artikelen van tafel. Het bestuur van de nering eiste dat de gezworenen te allen tijde de schalen en gewichten konden controleren, maar dit werd overbodig geacht omdat die in ieder geval dienden te beantwoorden aan de stedelijke ijkingvoorschriften. Even overbodig was de bepaling dat de vrije zuivelverkopers binnen Gent *veinstre houden, winckle noch toegh zou maken van zuvele* op zondagen, vigiliedagen of op Onze-Lieve-Vrouwedagen *overmids dat de heleghe kerke up zulcdaneghe daghen alle coopmanscepen verbiedt*. De bepaling dat onvrije verkopers hun kaas of boter niet mochten afwegen werd geschrapt, omdat dit tot de voorrechten van de nering van de zuivelverkopers behoorde. Onvrije personen mochten hun zuivel immers per stuk verkopen, terwijl enkel de leden van de nering kaas mochten versnijden en per gewicht verkopen. Dit privilege werd duidelijk zichtbaar voorgesteld op het wapenschild van de Gentse nering, met twee kaasbollen, een balans en een kaasmes.³²

Afbeelding 1 - Het wapen van de zuivelverkopers toont wat zij mochten doen: kaas en boter snijden en afwegen (Foto, Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

³² Zie ook: DE POTTER, dl. 3, p. 41, met de beschrijving: Wapenschild, op een veld van keel een weegschaal met gouden evenaar en zilveren schalen, boven twee bolronde kazen, onderaan een kaasmes in zilver met gouden hecht.

DANIEL LIEVOIS

Om de klanten te behoeden voor bedrog, eiste het bestuur van de nering dat de plaats van herkomst waarheidsgetrouw werd opgegeven en dat er bijvoorbeeld geen Engelse voor Vlaamse kaas of tonnenboter voor Diksmuidse boter werd aangeprezen. De schepenen sloten zich aan bij deze maatregel en verhoogden zelfs de boete bij fraude van 1 tot 3 pond parisis. Zij keurden ook een suggestie goed die te maken had met het onderscheid tussen verse boter en *stelle botere*, dit is geconserveerde, gezouten boter. Kuipboter, tonnenboter noch potboter, dit is boter in grotere verpakkingen, mocht namelijk niet worden gedetailleerd in *wegghen*³³, *sticken* of *copkinen*, dit betekent in wigvormige langwerpige klompen, recht afgesneden blokken en in kleine potten. Met deze verkoopsvormen werd er vaak geknoeid en ontvingen de klanten van onvrije verkopers en vreemdelingen veel minder boter dan die beweerden. De klanten konden dit niet controleren omdat het aan dit type van verkopers verboden was boter te wegen. De nering verwachtte dat van rechtswege een eind werd gesteld aan die praktijken, maar de schepenen schrapten dit voorstel. Zij wens-ten blijkbaar de import te bevorderen en het streven naar een monopolie door de nering tegen te gaan.

Om geschillen tussen de zuivelverkopers onderling te voorkomen, werd verwacht dat zij uitsluitend op de hen toegewezen kavel stonden op de Vrijdagmarkt of elders. De schepenen vonden het dan ook overbodig dat er werd gestipuleerd dat vrije kaaskopers niet op twee plekken in de stad een uitstalling of winkel mochten hebben *up eenen dach*, d.w.z. op het zelfde moment. De bedoeling van dit voorstel was ervoor te zorgen dat de arme vrije zuivelverkopers hun nering en broodwinning behielden. Die sociale maatregel kwam in het gedrang als hun rijke collega's het recht hadden zoveel verkoop-punten in te richten als zij wens-ten, maar daarnaar hadden de schepenen geen oren; dit artikel was volgens hen niet nodig als iedereen zijn toegewezen marktplek respecteerde. Aan alle verkopers van verse zuivel die was aangekocht buiten de stad, werd de Korenmarkt als exclusieve verkoopplek aange-geven op maandag, woensdag en vrijdag voor de middag. Vreemdelingen dienden dan weer op uitsluitend op het Sint-Veerleplein te staan.

In het rapport-De Smet werd er verwezen naar de afspraak van 1395 dat de zuivelverkopers ook vijgen en rozijnen mochten aan de man brengen tijdens de vasten en wel van maandag voor Aswoensdag tot Paasavond. Verder werd ervan uitgegaan dat de zuivelverkopers naar oude traditie deze praktijk mochten bedrijven op de Hooiaard en op het Sint-Veerleplein. De schepenen vonden dit verdacht en wilden eerst het originele document zien en overleg plegen

³³ Cornelius Kiliaen vertaalde 'wegghe', 'boterwegghe' en 'wegghe boters' als 'massa butyri oblonga, utrinque acuta' of nog als 'butyrum cuneatum, in formam cunei coactum'. Het ging dus om langwerpige en wigvormige boterklompen. Zie: Etymologicvm tevtonicae lingvae sive dictionarivm tevtonico-latinvm ... Cornelii Kiliani Dufflaei, dl. 2, Utrecht, 1777, p. 795.

KAAS EN BOTER IN GENT

met de fruitverkopers. Hun twijfels waren wellicht terecht omdat de Hooiaard in de documenten van de fruitverkopers nergens als verkoopplaats van fruit werden vermeld, terwijl er discussie bestond aangaande de verkoop van gedroogde vruchten op het Sint-Veerleplein.³⁴

De zuivelverkopers die het rapport-De Smet indienden waren ervoor beducht dat hun nering teloor zou gaan als allerlei onvrije lieden hun beroep gingen uitoefenen. Zij weigerden dan ook te aanvaarden dat onvrije mannen noch vrouwen zuivelproducten in Gent invoerden om verder te verkopen of om met anderen te delen, tenzij dit voor hun eigen gebruik gebeurde. De opsomming van de soorten gunt een blik op het assortiment kaas en boter dat toen in Gent te koop werd aangeboden.³⁵ Het ging om harde kaassoorten zoals *jnghelschen caes*, *cordewaens caes*, *herlans caes*, *stoelcaes*, *vlaemsch caes*, *scapen caes en ronde cloeten*. Het invoerverbod gold ook voor allerhande boter in tonnen, kuipen en potten, namelijk *smautbotere*, *berchsche botere*³⁶, *dicxmuudsche botere* en *vuereusche botere*.³⁷ Het stond onvrije lieden natuurlijk altijd vrij zich te laten registreren als lid van de nering. De schepenen waren het ook volmondig eens met twee artikelen die frauduleuze praktijken aan de kaak stelden waarbij de prijs voor de klanten werd opgejaagd. Zo mocht men voor de middag geen zuivelproducten kopen om die aan vreemdelingen door te verkopen. Dit voorkwam dat de Gentse klanten ('s namiddags) een onredelijk dure prijs kregen opgedrongen, zodat men hen *de maerct late ghebruuken te haren scoonsten ende besten coepe*. Ook viseerde het neringbestuur een ander soort afspraken tussen vreemdelingen en voorkopers; die waren geen lid van de nering en kochten de waar in het groot. De techniek bestond erin dat voorkopers zuivel kochten van vreemdelingen en vervolgens aan die vreemdelingen opdroegen de koopwaar te verkopen op de markt. Dit werd gebrandmerkt als *eene subtyle practyke* ten nadele van de Gentse klanten die in de valse mening waren dat zij vreemde zuivel kochten (en dus bereid waren daarvoor een hogere prijs neer te tellen), terwijl de beide andere betrokken partijen de meerwinst deelden.

De klap op de vuurpijl was dat het bestuur van de zuivelverkopers ook een kaasstapel wenste in te richten om er alle scheepsladingen zuivel onder te brengen en ter plekke te verkopen. De bedoeling was dat enkel de deken en de gezworenen die gestapelde zuivelproducten konden opkopen ten behoeve van

³⁴ LIEVOIS, D., 2006, p. 75-144.

³⁵ Meer uitleg bij de kaassoorten vindt men verder in deze bijdrage.

³⁶ Bergse boter was wellicht herkomstig van Sint-Winoksbergen (Bergues, département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais, France).

³⁷ Diksmuide en Veurne waren van oudsher centra van boterproductie en boterhandel. Zie voor Veurne: HOORNAERT, L., Boter en kaas in de Kasselrij Veurne (16de-begin 19de eeuw), licentiaatverhandeling Universiteit Gent, 1996-1997, www.ethesis.net/boter_kaas/boter_kaas_hfst_1.htm.

DANIEL LIEVOIS

de corporatie. Zo kon de koopwaar worden verdeeld over alle winkels in de stad en kon men verhinderen dat één enkel vrije zuivelverkoper alles opkocht om een monopoliepositie te verwerven en de prijzen op te drijven. De schepenen huldigden echter een meer liberaal standpunt. Zij stelden dat integendeel elke vrije of onvrije persoon mocht kopen wat en waar hij dit wenste en dat vrije leden van de nering niet kon worden gedwongen hun waren te delen met medeleden. Het komt ons voor dat de nering al geruime tijd het inrichten van een kaasstapel op het oog had en dat zij precies daarom omstreeks het midden van de 15de eeuw een zeer ruim huis had aangekocht om het als neringhuis in te richten. Het was gelegen in de commercieel interessante zone tussen de Leie en de Veldstraat, in de onmiddellijke nabijheid van de Korenmarkt. Hierop wordt verder in deze bijdrage nader ingegaan.

Tot daar het rapport-De Smet inzake de organisatie van de handel in zuivel. De commissarissen die hierover te oordelen kregen, voegden er nog een artikel aan toe. Het luidde dat het de zuivelverkopers verboden werd in Gent enig (gedroogd) fruit te kopen bij de *galeyers*, Venetiaanse schip- en kooplieden, binnen de eerste acht dagen na aankomst ervan, opdat de Gentenaren eerst hun voorraad konden opslaan. Voor de interpretatie van dit artikel moet er onderscheid worden gemaakt. De zuivelverkopers mochten enerzijds de gedroogde vruchten enkel tijdens de vasten verkopen, maar blijkbaar wilde men voorkomen dat zij een al te groot deel van de aanvoer opkochten en stockeerden, om daarna bijvoorbeeld verder te verkopen aan de fruitverkopers. Anderzijds kan er ook een verborgen agenda inzitten vanwege de commissarissen die duidelijk voorstanders waren van een vrijere handelspolitiek ten nadele van de privileges van de neringen. Uit de documentatie van de nering van de fruitverkopers is eerder gebleken dat de *galeyers* weliswaar geen gedroogd fruit aan het publiek mochten verkopen, maar het lijkt geen twijfel dat de Gentse aanhangers van de hertogelijke politiek gericht op een meer geliberaliseerde handel dit wel wensten toe te staan.

Al in 1446 hadden de schepenen van de keure de *galeyers* verboden hun waren per gewicht aan te man te brengen. In 1465-1466 deed er zich hierover een belangrijk conflict voor tussen de *galeyers* en de dekens van de fruitverkopers en van de zuivelverkopers. Een interventie door *her* Franciscus Georgius, die de consul van de natie der Venetianen in Brugge vertegenwoordigde, mocht niet baten. De schepenen hielden zich weliswaar op de vlakte, maar zegden in hun vonnis van 4 januari 1466 impliciet dat het tot nader order aan vreemdelingen verboden was kruiden en gedroogde zuidvruchten te koop aan te bieden. Dat ook de zuivelverkopers betrokken partij waren in dit conflict, wijst erop dat zij het recht wilden behouden om het gedroogde fruit rechtstreeks en dus in het groot bij de *galeyers* aan te kopen. Omdat het hier bedoelde artikel flagrant in strijd was met de toen geldende Gentse rechtspraak³⁸, is het moei-

³⁸ LIEVOIS, D., 2006, p. 111-115.

KAAS EN BOTER IN GENT

lijk vol te houden dat er werd bedoeld dat de Gentenaren in het algemeen binnen de eerste acht dagen voorrang kregen op de zuivelverkopers. Met 'Gentenaren' zullen hier wel meer specifiek de fruitverkopers worden beoogd.

Ook in het tweede voorstel ter voorbereiding van een nieuwe algemene reglementering van de zuivelverkoop in Gent worden er een aantal gangbare aspecten van de zuivelhandel in de tweede helft van de 15de eeuw blootgelegd, inzonderheid over de boterverkoop.³⁹ Dit memorandum werd kritisch bekeken door een onbekende persoon of commissie, die een aantal gesuggereerde artikels schrapt(e)n, maar hierin valt er ogenschijnlijk geen lijn te bekennen. In sommige ervan werd er weliswaar een nieuwe commerciële politiek voorgesteld, maar andere zijn zo traditioneel dat men niet inziet waarom men ze zou afwijzen. Een belangrijk detail in die kritische commentaar schijnt in tegenstrijd met een datering in de 15de eeuw. Er werd immers resoluut gepleit voor de aanstelling van een overste ter vervanging van de verkiezing van een deken. Dit standpunt is typisch voor de maatregelen ter hervorming van de Gentse ambachten na de *Concessio Carolina* van 1540. Mogelijk had dit standpunt al eerder ingang gevonden bij de voorstanders van een doorgedreven vrijhandel en werden daarom ook de als reactionair aangevoelde standpunten van de nering doorgehaald.

Essentieel in het hier bedoelde voorstel was de organisatie van één zuivelmarkt, naar het voorbeeld van Brugge, Antwerpen en andere steden. De traditionele zuivelmarkt aan de Korenmarkt werd immers gehinderd door het *quelloethuse*⁴⁰ en door de karren van de molenaars. Bovendien was de beschikbare ruimte er veel te beperkt. Men stelde voor het Sint-Veerleplein te gebruiken als exclusieve verkoopplek van zuivelproducten. Een deel van de zuivelmarkt vond er al plaats en bovendien was het in het midden van de stad gelegen en in de nabijheid van het vleeshuis en de vismarkt, beide op de huidige Groentenmarkt, wat comfortabel was voor de inwoners. De zuivelverkopers suggereerden een verdeling van de ruimte op het Sint-Veerleplein: de vrije leden van de nering zouden *met alrande suvele up tafelen ende in cramen* staan aan de kant van het *Druufsteen*⁴¹ naar het Wenemaergodshuis toe, en dit op maandag, woensdag en vrijdag, tot de werkklok van een uur na de middag. De onvrije voorkopers zouden staan voorbij de vrije zuivelverkopers om daar hun zuivel aan te bieden in manden of in korven zonder stal, dus zonder

³⁹ SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3.

⁴⁰ Waar dit belastingskantoor stond, is nog niet precies bekend. Rekening gehouden met wat er nu bekend is over de Korenmarkt, kan worden gesuggereerd dat het ergens in het midden van de marktruimte stond, tussen de Hazewindstraat en Klein Turkije.

⁴¹ In een document van 20 juli 1506 over de fruitverkopers is er sprake van een 'Druufsteen aan de Corenhaert' waar de fruithandelaars toen hun vergaderingen hielden (SAG, OA, reeks 156 nr. 1, dl. 1505-1506, f. 25r-v). Zie: LIEVOIS, D., 2006, p. 86.

DANIEL LIEVOIS

(vaste) staanplaats met een tafel om hun waren uit te stallen. Zij zouden hun waar aan de man brengen *sonder sniden oft wegghen*, maar dus wél per stuk. Ook de vreemdelingen die zuivel verkochten, zouden dit uitsluitend op het Sint-Veerleplein doen. Uiteraard beloofden de vrije verkopers dat zij met deugdelijke schalen en gewichten zouden werken. Dit artikel werd doorgehaald, wellicht omdat men voorkeur gaf aan een sterkere spreiding van de kaasverkoop in de stad.

In het nieuwe voorstel tot reglementering ging er geen bijzondere aandacht naar de kaasverkoop, maar waren de initiatiefnemers (schijnbaar?) zeer bekommerd om de belangen van de klanten bij de boterhandel. Zij ondervonden dagelijks, naar zij beweerden, dat de boeren en de voorkopers de inwoners voorlogen over het gewicht van de boter en dat die soms een half of een kwart pond te weinig kregen, wat vooral te nadele was van de arme mensen die het hun beloofde gewicht niet ontvingen. Daarom adviseerden zij dat de boter werd gewogen met een minimum van één pond, uitgezonderd de *cleen copkins dan men heedt caberetbotre*. Wat men deze uitdrukking werd bedoeld, valt niet met zekerheid te zeggen. Het ging mogelijk om een potje in aardewerk, een *copkin*, dat de klanten werd voorgezet in een herberg of gaarkeuken, een *cabaret* of *caberet*. Alleszins mocht niemand, poorter of ander volk, de klanten minder geven dan wat hen toekwam en de waar als een andere kwaliteit of van een andere herkomst verkopen dan het werkelijk was. Deze bepaling werd geschrapt, zoals dit ook in het rapport-De Smet was gebeurd.

Ook de twee volgende suggesties mochten niet op begrip rekenen. Vooreerst vonden de zuivelverkopers dat niemand, poorter of ander volk, vrij of onvrij, Hollandse boter voor Vlaamse of andere boter mochten verkopen, en dat Hollandse boter enkel per ton worden aan de man mocht worden gebracht. Verder mocht niemand, poorter of ander volk, vrij of onvrij, *curfbotre*, *tonnen botre* of *potbotre* verdelen in *coppine*, in stukken of in *wegghen*. Die bepalingen vonden wellicht geen genade omdat ze in strijd waren met een meer liberale handelspolitiek.

Een element uit de ordonnanties van 1384 en 1386 werd herhaald: niemand, poorter, zuivelverkoper of andere, mocht zuivel ophalen of kopen om verder te verkopen in een zone op een mijl van de stad. Verder werd het voorstel geformuleerd dat niemand van de hiervoor genoemd categorieën vóór 12 uur 's middags binnen de stad zuivel mocht aankopen om het verder te verkopen aan vreemdelingen. Dit laatste voorstel werd wellicht om dezelfde reden geschrapt. Dat niemand, vrij neringlid of onvrij voorkoper, zijn toog mocht maken op zondagen, vigiliedagen, Onze-Lieve-Vrouwedagen, noch op Sint-Michielsdag, het feest van de patroon van de zuivelverkopers, werd doorgehaald omdat dit standpunt algemeen gold.

Het nieuwe document werd afgesloten met een *captatio benevolentiae*. De nering beloofde dat zij elke interventie op de beide vrije markten, dit is voor

KAAS EN BOTER IN GENT

en na de middag, zou beperken en enkel doen wat van Godswege of van rechtswege gewenst was om de vreemde koopman niet te verdrijven of te verjagen. Ten slotte bevestigde men dat het de schepenen vrij stond om het voorstel uit te breiden of te beperken ten gunste van de ingezetenen, behalve dan voor wat de traditionele rechten en prerogatieven van de nering. Die meer onderworpen toon suggereert dat het tweede memorandum in de tijd te situeren valt na het voorstel-De Smet. De reactie van de stedelijke overheid zal wel hard zijn overgekomen bij de traditionalistische zuivelverkopers, maar het meer liberale standpunt kon toch in de praktijk zijn slag niet thuis-halen.

Als de referentie naar het *quelioethuse* inderdaad aangeeft dat het voorstel dateerde van voor 28 juni 1467, kan men zich immers afvragen of het heeft geleid tot een nieuw reglement. Dit lijkt niet het geval te zijn geweest. Er kwam weliswaar een reglement in 1474, maar dat was vooral gericht op het voorkomen van misbruiken bij de voorkoop, dit is de tussenhandel van zuivel.⁴² Men beoogde hierbij het belang van de ingezetenen en van de leden van de zuivelverkopersnering. Toch laptten sommigen de ordonnanties aan hun laars die in het verleden waren gemaakt om de onredelijke voorkoop te voorkomen. Al werd de ordonnantie van 1474 uitgegeven vanwege de graaf, de hoogbaljuw en de Gentse schepenen, toch bracht de inhoud ervan geen verrassingen. De verkoop van kaas of boter werd eens te meer voorbehouden aan de leden van de nering. De landbouwers uit de omgeving van de stad mochten ongehinderd zelf de zuivel binnen de stad brengen en aan iedereen per stuk verkopen, zonder snijden en wegen, zolang zij die maar op hun eigendoms- of pachtbedrijf produceerden. Twee bepalingen uit het reglement van 1384 werden nog maar eens herhaald, een bewijs dat er tegen gezondigd werd. Ten eerste was het verboden zuivel op te kopen binnen een mijl van de stad om het dan verder te verkopen. Ten tweede mocht men geen kaas kopen binnen de stad om dat te verkopen, tenzij na de middag; zo konden de inwoners hun voorraad tot de middag op de gunstigste wijze aanschaffen. Niet-leden van de nering, dus evenmin de voorkopers, mochten tonnenboter en kuipboter binnen de stad (laten) brengen om ze daar aan de man te brengen. Toch bleef het de voorkopers en *voorkoopsteriggen* die verse zuivel aan de man brachten op weekmarkten buiten de stad, toegelaten hun (verse) boter ook in Gent blijven verkopen op de Korenmarkt op maandag, woensdag en vrijdag tot 12 uur 's middags. Dit voorgebod, dat ook gunstig was voor de landbouwers in de onmiddellijke omgeving van de stad, werd herhaald op 14 april 1481.⁴³ Toch bleven de tussenhandelaars de prijzen opdrijven. Daarom verboden de schepenen bij voorgebod van 8 mei 1515 het opkopen van alle soorten van voedings-waren binnen een ruimere zone van vier mijl buiten de stad om die in Gent te

⁴² SAG, OA, reeks 172.1, Kaaskopers nr. 3/33, Ordonnantie van 30 april 1474. Ook vermeld in SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 33.

⁴³ SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 30.

komen verkopen. Die waren moesten (door de producenten) binnen de stad worden aan de man gebracht zonder ze onderweg te verkopen.⁴⁴

Na het neerslaan van de Gentse opstand tegen keizer Karel kwam er in 1540 de hoger vermelde nieuwe *Ordonnantie up tfaict ende conduite van der neeringhe van den caescoopers*.⁴⁵ Behalve de punten over de interne organisatie van de nering, waren er ook enkele traditionele bepalingen over de kaas- en boterhandel. Enkel de volwaardige leden mochten de nering uitoefenen en hiermee toog of winkel houden. Zij dienden de schalen en gewichten voor droge of natte koopwaar te laten ijken en branden met het teken van de stad. De verkaveling (bij loting) van de marktstanden gebeurde driemaal per jaar onder het toezicht van de deken en de gezworenen. De leden van de nering die op vrijdag en zaterdag niet op de Vrijdagmarkt kwamen staan, moesten op hun gekavelde plek staan op vrijdag tot 12 uur en op zaterdag van 11 uur tot 's avonds. Onvrije lieden, pachters of eigenaars, mochten de zuivel die zij zelf produceerden om het even wanneer binnen de stad verkopen, maar zonder ze te snijden of te wegen. Onvrije marktkooplieden mochten met hun zuivel op de aangewezen plek staan op de drie traditionele marktdagen, dus op maandag, woensdag en vrijdag. Zij mochten hun waar enkel in gehele stukken verkopen, zonder te snijden of te wegen. Ten slotte mocht niemand Spaans fruit, zoals vijgen en rozijnen, in huis nemen, noch fruitverkopers, noch anderen, tenzij het eerst was gewaardeerd door de gezworenen. Die dienden de prijs ervan zo noteren dat men die op elk verkooppunt kon vaststellen.

Conflicten over zuivelverkoop

De dagdagelijkse praktijk van de Gentse zuivelhandel wordt beter in het licht gesteld dank zij documenten over het beslechten van geschillen. De op heden bekende uitspraken strekken zich uit in de periode van 1433 tot 1539, met andere woorden tot aan de vooravond van de opheffing van de zuivelnering als zelfstandige corporatie in 1541.

Op 27 mei 1433 scholden de schepenen een boete kwijt die Pieter Baert, deken van de zuivelverkopers, en zijn gezworenen hadden opgelegd aan Pieraert le Zuhuer, koopman van kaas uit Henegouwen, omdat hij *flekiere* kaas elders had verkocht dan op het Sint-Veerleplein. Dit was in strijd met de geldende voorgedeboden. Le Zuhuer beloofde dat hij de *flekiere* en andere kaassoorten of zuivelproducten voortaan uitsluitend op het Sint-Veerleplein aan de man zou brengen.⁴⁶

⁴⁴ SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 38.

⁴⁵ Zie noot 9.

⁴⁶ SAG, OA, reeks 301 nr. 32, 1432-1433, f. 117v. Met dank aan Erik Verroken voor deze referentie.

KAAS EN BOTER IN GENT

Een conflict in 1479 ging over de verkoop van vijgen en rozijnen tijdens de vasten. Zuivelverkoper Joos Spigghe had voor de middag bij hem thuis *tooch, winck ende vercoopinghe* van vijgen en rozijnen gedaan, al had hij eerder beloofd dat niet meer te doen. Jan vanden Bogaerde, de deken van de fruitverkopers, legde hem dan ook een boete op, wat werd bevestigd door de opperdeken van de kleine neringen en zijn collega's deken.⁴⁷ Spigghe slaagde erin het bestuur van zijn nering ertoe te brengen zijn standpunt te steunen en weigerde te betalen. Daaruit volgde een conflict tussen Jan vanden Bogaerde, deken van de fruitverkopers, en Jan de Zeelandere, deken van de zuivelverkopers. De Zeelandere meende dat Spigghe als zuivelverkoper aan zijn jurisdictie was onderworpen, terwijl Vanden Bogaerde beweerde dat Spigghe aan de wetten van de fruitverkopers onderworpen was als hij tijdens de vasten gedroogd fruit verkocht. Vanden Bogaerde trok aan het langste eind en de opperdeken en zijn collega's bevestigden nogmaals de boete ten laste van Joos Spigghe die ook opdraaide voor de gerechtskosten.⁴⁸

Een geschil in 1481 illustreert de vérstrekkende invloed van de Gentse schepenbank. Jan de Zeelandere, de deken van de Gentse zuivelverkopers, richtte zich tot de schepenen van de Keure omdat de baljuw van Diksmuide koopwaar van vrije leden van zijn nering in beslag had laten nemen. De baljuw en de afgevaardigden van de stad Diksmuide bevestigden dat dit was gebeurd omdat de Gentse kooplieden een boete van 60 pond parisis in verband met een aankoop van boter en kaas niet hadden betaald. Omdat dit gebeurde op grond van een octrooi hen toegekend door de graaf van Vlaanderen, vonden zij dat de zaak diende te worden beslecht voor een grafelijke rechtbank. Jan de Zeelandere eiste echter dat de koopwaar werd vrijgegeven en protesteerde tegen de boete op grond van het privilege dat Gentse poorters niet konden worden geoordeeld tenzij met de uitdrukkelijke instemming van de schepenen. De uitspraak van de Gentse schepenbank luidde dat de goederen van de Gentse poorters meteen dienden te worden vrijgegeven en dat de autoriteiten van Diksmuide hun aanklacht binnen de acht dagen konden voorleggen.⁴⁹

Interessanter voor de kaashandel zelf is een vonnis van 5 december 1486 ten laste van Andries de Bourges over de invoer en verkoop van kaas van Béthune (Département Pas-de-Calais, Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk).⁵⁰ De schepenen van de Keure hoorden Joost Vernier, de deken van de zuivelverkopers, die De Bourges aanklaagde wegens schending van hun privilege, dat nog was bevestigd door hertog Filips de Goede en dat aan alle vreemde personen verbod om

⁴⁷ SAG, OA, Reeks 172/1, nr. 3, Ordonnanties, akte van 9 juni 1480;- SAG, OA, reeks 175, Nering van de fruitverkopers, nr. 3, Ordonnanties, akte van 23 juni 1479. Zie ook: LIEVOIS, D., 2006, p. 115.

⁴⁸ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/35, sententie van 9 juni 1480.

⁴⁹ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/48, sententie van 27 augustus 1481.

⁵⁰ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/36, sententie van 5 december 1486.

DANIEL LIEVOIS

in Gent zuivel te verkopen. Andries de Bourges was afkomstig van *der gorge jnde aleuwen*. Hiermee werd bedoeld La Gorgue (Département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk), gelegen op de Leie ten zuidwesten van Armentières. Een gedeelte van het grondgebied van La Gorgue, namelijk Nouveau-Monde, behoorde tot het Pays de Lalloeu, samen met drie kleine dorpen, Laventie, Fleurbaix en Sailly-dur-la-Lys. De Bourges had een grote hoeveelheid *bethuunsche casen* ingevoerd, *dat hart goed es*. Dit betekent dat de kaas uit Béthune een harde kaassoort was. Hij had zijn waar uitgestald en te koop aangeboden. Omdat hij wederrechtelijk de nering van het zuivelverkoop had uitgeoefend, eiste de deken dat hem een boete van 20 pond parisis werd opgelegd, dat de betreffende kazen werden aangeslagen en dat hem werd verboden dit voortaan nog te doen. Andries de Bourges repliceerde dat hij een landbouwer was en dat hij de betreffende kaas had laten vervaardigen – wellicht door de vrouwen in huis – met de melk van zijn eigen koeien, zonder enige melk aan te kopen. Hij meende correct te handelen. Hij had ten gerieve van de Gentenaren zijn kaas aangevoerd en te koop gesteld op de plek voor de Sint-Niklaaskerk waar men vanouds dergelijke koopwaar verkocht. Hij deed dit op de drie wekelijkse aarddagen of marktdagen, namelijk op maandag, woensdag en vrijdag, van 9 tot 12 uur 's middags. Hij was er zich niet van bewust dat hij hiermee iets verkeerd deed omdat hij geen kennis had van enig verbod door heer en wet. Op grond daarvan vroeg hij te worden ontslagen van de boete en de restitutie te verkrijgen van zijn goederen. De schepenen verleenden hem gratie maar verboden hem dit nog te herhalen. Wat had De Bourges dan eigenlijk misdaan? Het komt ons voor dat hij zijn kazen had moeten te koop aanbieden op het Sint-Veerleplein en niet op de Korenmarkt.

In 1490 zetten de schepenen een misverstand recht dat was gerezen tussen de zuivelverkopers en een zekere Roeyhart met consoorten.⁵¹ Zij zouden voorkoop van boter hebben gedaan nabij de poorten van de stad om die verder te verkopen op het Sint-Veerleplein en op de Vrijdagmarkt. Zij ontkenen dit en beweerden bovendien dat *mits den orlogstijdt de neiringen hadden opengestaen*. Dit betekent dat in de oorlogstijd de ambachtsprivileges niet golden. De nering beweerde echter dat het toen vrede was en dat alle ordonnanties en reglementen toen wel degelijk van kracht waren. De beschuldigten werden door de schepenen aangemaand zich daaraan voortaan te houden.

In 1495 deed er zich een geschil voor over de verkoop van Tiense kaas.⁵² De uiteindelijke uitspraak, noch de toedracht van het geschil zijn nader bekend, maar de procedure is interessant. De eis ging uit van de nering van de zuivelverkopers, vertegenwoordigd door deken Arend Taetse en zijn gezworenen

⁵¹ Vermeld in: SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 37, sententie van 19 april 1490. De originele tekst werd niet teruggevonden.

⁵² SAG, OA, reeks 301 nr. 43, 1494-1495, f. 84v, akte van 13 juni 1495; gekopieerd in SAG, NVDH, N2, Kaaskopers, alwaar ten onrechte wordt verwezen naar f. 74v.

KAAS EN BOTER IN GENT

Fransoys Vilinc, Martin van Materne, Jan de Crooc, zoon van Jacop, en Pieter de Beer. De verweerders waren Jan Deghele, Augustyn Annaert, de broers Jan en Boudijn dIngehele, allen vrije zuivelverkopers. Partijen verschenen op 13 juni 1495 voor de schepenen en wensten hun geschil te beëindigen. Zij beloofden zich aan het scheidsrechterlijk oordeel te houden van de deskundigen Clays de Vriesse, Jan de Zeelandere, Willem Nutinc, Joes vander Bruggen, Boudijn dIngehele sr. en Lievin de Keysere. Zij stelden als borg al het bezit van de nering en het persoonlijke bezit voor de tegenpartij. Mochten de scheidsrechters het niet eens worden, dan konden zij de hulp inroepen van een of twee vrije zuivelkopers.

Heel wat meer is er bekend over een zaak die in 1527-1529 liep voor de schepenbank van de Sint-Baafsheerlijkheid tussen de zuivelnering, met deken Christoffels van Kersbeke en Vincent Dhauwe, een van de vier gezworenen van de nering, als eisers, tegen Pieter de Muldere, zoon van Pieter, alias Van Eedinghen, als verweerder. De uitspraak in die zaak viel op 23 december 1529.⁵³ De eisers wensten dat De Muldere werd veroordeeld tot een boete omdat hij het had gewaagd op de heerlijkheid van Sint-Baafs en wel op Sint-Baafsdag 1 oktober 1527 hun nering uit te oefenen. Dit was volgens de bestaande voorgeboden enkel toegelaten op de daartoe bestemde plek nabij de Sint-Niklaaskerk op maandag, woensdag en vrijdag tot de middag. Hij had diverse soorten grote en kleine kazen verkocht *binnen der duere van den scoope ende buiten der kerckduere van der kercken ende tcloister van sente Baefs*. Waarschijnlijk werd met *scoop* een afgesloten verkoopruimte binnen de abdijomheining bedoeld; ze was alleszins gelegen buiten de kerkdeur en de abdijgebouwen.⁵⁴ De zuivelverkopers voerden aan dat het om een ongewijde plaats ging waar het toegelaten was personen te arresteren. Zij betoogden dat zij daartoe ook goede redenen omdat op grond van het algemene privilege van Filips de Goede van 27 januari 1433 niemand hun nering mocht uitoefenen buiten Gent of op minder dan een mijl van de stad. De Muldere kon geen onwetendheid inroepen omdat hij om dezelfde reden op 7 mei 1527 op klacht van Christoffels vander Meere, de toenmalige deken van de zuivelverkopers, door de schepenen van de Keure al eens was veroordeeld tot een boete en tot betaling van de gerechtskosten. Er werd hem toen verboden nog zuivel te verkopen in Gent, hoewel hij staande hield dat hij zijn koopwaar gehaald en aangebracht had *over zee ende over zandt*, dus uit het buitenland, wellicht uit

⁵³ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3/40, sententie van 23 december 1529.

⁵⁴ Volgens Verwijs & Verdam (VERWIJS, E. & VERDAM, J., Middelnederlandsch Woordenboek, dl. 7, 's Gravenhage, 1907, k. 661) betekent 'scop' of 'scoppe' zoveel als tent, kraam, open schuur, bergplaats, te vergelijken in het Engels met 'shop'. Stallaert vermeldt ook 'scopenier' voor kruidenier of winkelier (STALLAERT, K.F., Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden, dl. 3, Leiden, 1890-1891, p. 269-270).

DANIEL LIEVOIS

Holland. De eisers vroegen dat de schepenen van de Sint-Baafsheerlijkheid hem ook nu veroordeelden.

Pieter de Muldere bood stevig juridisch weerwerk. Hij betoogde dat hij niet had gehandeld tegen de privileges van de nering. Hij had eenvoudig gebruik gemaakt van de kerkelijke vrijheid van de abdij van Sint-Baafs. Hij had zijn koopwaar aangeboden binnen de omheining van de abdij. Dit behoorde tot de voorrechten van alle onvrije personen *van zo ouden ende langhen tyden dat gheene memorie en es te contrarien*. Bovendien golden de voorgeboden waarop de eisers zich beriepen niet binnen de omheining van de Sint-Baafsabdij, behalve voor wie zijn zuivel binnen Vlaanderen kocht en het aldaar verkocht. Dat was voor hem niet het geval omdat hij de kaas in Holland had gehaald en omdat hij die verkocht per stuk (en niet per gewicht). Hij was ook verontwaardigd omdat men hem had laten arresteren op een kerkelijke feestdag waarop dit in burgerlijke aangelegenheden niet mocht gebeuren.

De Muldere ging zelfs in de tegenaanval en beweerde dat hij geen voorkoop had verricht, terwijl de vrije zuivelverkopers dit voortdurend deden, ook al was dit in strijd met hun eigen statuten en ordonnanties. Hij voerde aan dat hun nering erin bestond zuivelproducten af te wegen en te versnijden om de klanten in hun winkels te bestellen naar hun wens en vermogen. Zij wendden ook pogingen aan om de boter te verkopen met stukken of *cuupen diemen heet ponden*, of nog *fliciekieren* kaas en andere koopwaar die per stuk en zonder wegen of snijden werd aan de man gebracht. Het gevolg van die politiek was volgens De Muldere dat de aanvoer van levensmiddelen naar Gent werd beperkt, tot groot nadeel van de inwoners. De verborgen bedoeling van de nering van de zuivelverkopers was eigenlijk de arme lieden volkomen van hen afhankelijk te maken en meer verkooprechten te verwerven dan andere vrije neringen in de stad, zoals de beenhouwers en de visverkopers. Die moesten immers ook gedogen dat om het even wie binnen de stad ossen, koeien, schapen of lammeren mocht kopen en laten slachten door onvrije beenhouwers voor hun eigen verbruik. Ook de vrije visverkopers moesten toestaan dat onvrije *burdenaars* (vrachtdragers, vooral van vis) binnen de banmijl en op de Gentse vismarkt hun vis op hun geheel kwamen verkopen zonder hem te versnijden in kwartieren en helften. Op grond van al die overwegingen verzocht De Muldere in zijn rechten te worden hersteld, wat de schepenenbank van de Sint-Baafsheerlijkheid inderdaad deed. De eisers werden bovendien veroordeeld tot betaling van de proceskosten.⁵⁵

Ten slotte werden in een oude inventaris van het archief van de kruideniers nog drie gerechtelijke uitspraken vermeld waarvan het originele document

⁵⁵ SAG, OA, reeks 172.1, nr. 3, Proceskosten in 1527-1528.

KAAS EN BOTER IN GENT

ontbreekt.⁵⁶ Op 27 juli 1532 bevestigden de schepenen van de Keure het oordeel van het bestuur van de zuivelverkopers tegen Andries de Rudder en Victor Hanssins en verboden zij hen zich *te vervoorderen eenigen toogh ofte winkel te houden thuerliedder huijse op de Veirleplaetse ofte elders*. Op 16 mei 1536 veroordeelden dezelfde schepenen Pauwels de Gheijtere in de proceskosten omdat hij een mand schapenkaas had binnengebracht in de stad om die te verkopen; omdat hij beloofde dit niet meer te doen, werden hem de aangeslagen kazen teruggegeven. Ten slotte was er nog een uitspraak van de opperden en zijn gezellen met betrekking tot een overtreding van het reglement van 29 september 1398. Zij lieten op 17 december 1539 enige aangeslagen boter en een hoeveelheid kazen restitueren.

Zuivel in Gentse pachtcontracten

Onze streken beschikten over goede graasweiden, vooral op vochthoudende alluviale bodems, bijvoorbeeld langs de Schelde, de Leie, de Dender en de Durme. Hetzelfde kan worden gezegd van Brabant langsheen de Zenne (tussen Halle en Brussel), de benedenloop van de Dijle (tot Leuven) en de benedenloop van de Gete (tot Tienen).⁵⁷ Op bedrijfsniveau biedt het Gentse stadsarchief heel wat bijzonder interessante informatie voor de plattelandsgeschiedenis: de wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure bevatten tal van pachtcontracten van bedrijven of gronden met Gentenaren of Gentse instellingen als eigenaars.⁵⁸ Die lijvige registers zijn slechts in beperkte mate voorzien van klappers, maar gelukkig publiceerde Achiel De Vos zijn *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure*. In de inleiding van het eerste deel vestigde hij er de aandacht op dat er op zijn inventaris was bedoeld om er verder onderzoek op te verrichten.⁵⁹ Men vindt in meerdere van de 1890 geanalyseerde contracten tal van gegevens over de productie van kaas en boter in de ruime omgeving van Gent. Dit is ook het geval in de 917 contracten die De Vos in het tweede deel resumeerde.⁶⁰ In 168 van de in totaal 2807 contracten of 6 % ervan werd gestipuleerd dat er als onderdeel van de pachtprijs diverse zuivelproducten dienden te worden geleverd, zoals melk, room, kaas en boter. Merkwaardig is dat er vanaf 1500 nog

⁵⁶ Respectievelijk SAG, OA, reeks 172, Nering van de kruideniers, nr. 63, nr. 41, 42 en 44.

⁵⁷ LINDEMANS, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, dl. 2, Antwerpen, 1952, p. 363.

⁵⁸ SAG, oud archief, reeks 301.

⁵⁹ DE VOS, A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure (1339-1501)*, Verhandeling van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1958, p. 5.

⁶⁰ DE VOS, A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure (1501-1600)*, Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, Inventarissen nr. 4, Gent, 1960.

slechts driemaal kaas werd vermeld. De bedrijven in kwestie waren in hoofdzaak gelegen in Vlaanderen, inclusief het huidige Frans-Vlaanderen, Brabant en Henegouwen. Er mag worden verondersteld dat de zuivel die in Gent werd verkocht ook onder meer van de vermelde bedrijven afkomstig was.

In totaal waren er slechts zes verwijzingen naar melk, onder meer in een contract van 1442. Lieven vander Meere beloofde aan zijn moeder Katelijne, de weduwe van zijn vader Michiel, haar elke week van mei tot Sint-Martensmis 11 november 3 stoop karnemelk en 1 stoop zoetemelk te leveren als pacht voor het Goed te Westmeerhout in Oostakker.⁶¹ Driemaal werd de levering van enkele stopen room bedongen in de pachtcontracten van een goed in de Assels in Drogen, eigendom van de Gentse kartuizers in 1438⁶² en 1456⁶³, en van het Goed ter Middelt in Sint-Martens-Lerne in 1465⁶⁴. Zaan kwam zesmaal voor. Paul Lindemans vermoedde dat het onderscheid tussen zaan en room van culinaire aard was, in de zin van meer of minder gerijpt⁶⁵. Zaan diende te worden geleverd door pachters van bedrijven in Eke (Goed ten Bosse 1444)⁶⁶, Sint-Martens-Lerne (Goed ter Middelt 1465)⁶⁷, Wondelgem (Serbrandinsgoed 1452)⁶⁸, Zwijnaarde (Goed te Ottersham 1452)⁶⁹ en 1502 (Goed te Zwijnaarde)⁷⁰, Deurle (1503)⁷¹ en Oostakker (1531)⁷².

Kazen, zonder verdere bepaling, waren voorzien in heel wat pachtcontracten, in aantallen variërend van 4 tot 50 stuks. Nooit werd het gewicht ervan opgegeven, maar wel tweemaal de prijs van 1 schelling parisis per eenheid, namelijk in 1368

⁶¹ DE VOS, A., 1958, p. 109 nr. 1129.

⁶² DE VOS, A., 1958, p. 99-100 nr. 1030. Het betrof wellicht het Goed te Kaeksmede of Kaecksmete; voor de situering ervan, zie: CHARLES, L., LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & STEURBAUT, P., Van walsites en speelhoven. Het Vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619), Gent, 2008, p. 116-118.

⁶³ DE VOS, A., 1958, p. 141 nr. 1495.

⁶⁴ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 99 nr. 1030, p. 141 nr. 1495 en p. 148 nr. 1581.

⁶⁵ LINDEMANS, P., 1952, p. 377 en p. 382.

⁶⁶ DE VOS, A., 1958, p. 115 nr. 1209.

⁶⁷ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 99 nr. 1030, p. 141 nr. 1495 en p. 148 nr. 1581.

⁶⁸ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 115 nr. 1209, p. 148 nr. 1581 en p. 134 nr. 1422.

⁶⁹ SAG, OA, reeks 301 nr. 41, 1451-1452, f. 94v, akte van 14 maart 1452; zie ook: DE VOS, A., 1958, p. 134 nr. 1424. Voor de situering van dit goed te Ottersem, Ottersam of Ottergem, zie: CHARLES, L. e.a., 2008, p. 193-194.

⁷⁰ SAG, OA, reeks 301 nr. 67, 1502-1503, f. 29; DE POTTER, F. & BROECKAERT, J., Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, d. 1, Gent, 1864, Zwijnaarde, p. 8-9; LINDEMANS, P., 1952, p. 373. Dit goed kon recent worden gesitueerd; zie: CHARLES, L., e.a., 2008, p. 189-191.

⁷¹ DE VOS, A., 1960, p. 4 nr. 1908.

⁷² DE VOS, A., 1960, p. 39 nr. 2275.

KAAS EN BOTER IN GENT

(Drongen) en 1466 (Zwijnaarde).⁷³ De grootste hoeveelheden, namelijk 50 stuks, kwamen in 1438 van een goed in de Drongense Assels dat toebehoorde aan de Gentse kartuizers⁷⁴ en in 1466 van het Goed te Zwijnaarde, in het bezit van de Sint-Pietersabdij⁷⁵. Op te merken valt dat grote bedrijven soms beschikten over een specifiek kaashuis, wat alleszins wijst op een aanzienlijke productie.⁷⁶

Er werden een twintigtal specifieke namen voor kazen geteld (zie verder voor meer uitleg over de soorten kaas). Er moet onderscheid worden gemaakt tussen harde bewaar kaas en weke verse kaas.⁷⁷ De eerste soort is het meest vertegenwoordigd. Een bedrijf in Drongen leverde in de twee pachtjaren van 1507 tot 1509 telkens 12 *elve* kazen.⁷⁸ Uit Wambrechies (Département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais, arrondissement Lille, Frankrijk) ontving de Gentse eigenaar vanaf 1551 en gedurende 9 pachtjaren elk jaar 24 kazen *die men heedt flacquiers*.⁷⁹ Het leengoed Lillepeeten in Ingelmunster leverde in 1425 twee *hemelghemsche casen*, van 24 pond per stuk.⁸⁰ Uit Houplines (Département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk) bezorgde de pachter van het Goed ter Robaerdien en Vacquerie in 1468 12 *houplincsche* kazen.⁸¹ Leikazen kwamen voor vanaf 1410 (Goed ter Middelt te Sint-Martens-Leerne)⁸², maar de grootste hoeveelheid, namelijk 50 stuks per jaar, werd in 1434 geleverd door het Goed te Biesdonk in Machelen en Kruishoutem.⁸³ Tiense kazen kwamen voor in pachtcontracten van 1377 (Drongen)⁸⁴, 1399 (Bachte-Maria-Leerne)⁸⁵, 1417 en 1424 (allebei Goed te Sturteuwaghens, Nazareth)⁸⁶, 1446 (Meigem)⁸⁷, 1500 (Evergem-Doornzele)⁸⁸ en 1543 (Goed ten Broeke in Evergem en Sleidinge)⁸⁹.

⁷³ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 9 nr. 15 en p. 150 nr. 1595.

⁷⁴ DE VOS, A., 1958, p. 99 nr. 1030.

⁷⁵ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 99 nr. 1030 en p. 150 nr. 1595.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld het Goed ten Diepenbrouc in Lovendegem (SAG, OA, reeks 301 nr. 39, 1446-1447, f. 127, akte van 23 maart 1447).

⁷⁷ De pachter van het Goed te Zwijnaarde diende in 1502 'merwen caes' te leveren telkens als de abt van Sint-Pietersabdij op bezoek kwam (SAG, OA, reeks 301 nr. 67, 1502-1503, f. 29; DE POTTER, F. & BROECKAERT, J., Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, d. 1, Gent, 1864, Zwijnaarde, p. 8-9; LINDEMANS, P., 1952, p. 373).

⁷⁸ DE VOS, A., 1958, p. 176 nr. 1865.

⁷⁹ DE VOS, A., 1960, p. 79 nr. 2695.

⁸⁰ DE VOS, A., 1958, p. 68 nr. 672.

⁸¹ DE VOS, A., 1958, p. 151 nr. 1603.

⁸² DE VOS, A., 1958, p. 38 nr. 326.

⁸³ DE VOS, A., 1958, p. 89 nr. 907.

⁸⁴ DE VOS, A., 1958, p. 11 nr. 38.

⁸⁵ DE VOS, A., 1958, p. 21 nr. 144.

⁸⁶ DE VOS, A., 1958, respectievelijk p. 54 nr. 503 en p. 65 nr. 637.

⁸⁷ DE VOS, A., 1958, p. 117 nr. 1232.

⁸⁸ DE VOS, A., 1958, p. 89 nr. 1874.

⁸⁹ DE VOS, A., 1960, p. 70 nr. 2608.

Eigenaardig genoeg werd schapenkaas maar één keer vermeld, namelijk 6 stuks *scapine casen* die deel uitmaakten van de jaarlijkse pachtvergoeding voor een bedrijf in Steeland in 1431.⁹⁰ Die heerlijkheid maakte deel uit van het ambacht Assenede was gelegen ten noordwesten van Axel; ze overstroomde op 22 januari 1440.⁹¹ Dit bedrijf leverde volgens hetzelfde contract jaarlijks ook 2 *nieu melkine casen*. Die platte of ongerijpte kaas kwam in 1422 ook van een bedrijf in Moerkerke (Assenede Ambacht)⁹² en verder ook nog in 1452 van Jan van Beke, de pachter van het Goed te Ottersham of Ottergem in Zwijnaarde dat toebehoorde aan de Sint-Pietersabdij. Er werd afgesproken dat de pachter vanaf de vooravond van 1 mei tot Allerheiligen 1 november elke dag als de prior en zijn convent op het hof verbleven hen *eenen verschen nieumolkin caes* zou bezorgen.⁹³ De Gentse kartuizers bezaten een goed in de Drongense Assels. Zij bedongen in 1465 dat de pachters elke week 3 verse kazen, te beginnen met Allerheiligen.⁹⁴

In 150 van de 168 onderzochte contracten of 90 % komt de levering van boter aan de orde. De hoeveelheid was sterk verschillend van contract tot contract. Bij verder afgelegen bedrijven, zoals onder meer in Meigem, Houplines en Wambrechies, kwam er geen boter van pas, wat te wijten was aan de grotere afstand. Uitzonderlijk werd er een aanduiding gegeven over de kwaliteit van de boter. Vijfmaal ging het om meiboter en driemaal om herfstboter of loofboter die beter geschikt was om in te maken dan meiboter omwille van het hogere vetgehalte.⁹⁵ In tegenstelling tot die ingezouten boter, werd er ook driemaal verse boter voorzien, dit is zoete, niet geconserveerde boter. In 1452 ontvingen de eigenaars van het Serbrandinsgoed in Wondelgem 3 pond (1.3 kg) boter per week tijdens de zomer.⁹⁶ De monniken van de Sint-Pietersabdij waren bijzonder tuk op boter. In 1440 kregen zij elke week twee pond of 0.867 kilogram verse boter van hun bedrijven in Nazareth, namelijk het Goed te Scheldeveld, het Goed te Mageret en het Goed ter Venne, plus éénmaal per jaar een kuip van 8 steen, dit is 48 pond of 20.8 kg (gezouten) boter in mei.⁹⁷ Een pachtovereenkomst van het Goed te Ottersham in Zwijnaarde in 1452 tussen de prelaat van de Sint-Pietersabdij en pachter overtreft echter alle andere contracten. De abt zorgde eerst voor zichzelf. Hij verwachtte dat de pachter elke week buiten de vasten 4 pond vers gekarnde boter liet afgeven in de *bottelrie* van de abdij, 2 pond op woensdag en 2 pond op vrijdag. Als de abt

⁹⁰ DE VOS, A., 1958, p. 83 nr. 843.

⁹¹ VAN DER AA, A.J., Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, dl. 10, letter S, Gorinchem, 1847, p. 692.

⁹² DE VOS, A., 1958, p. 62 nr. 605.

⁹³ SAG, OA, reeks 301 nr. 41, 1451-1452, f. 94v, akte van 14 maart 1452; LINDEMANS, P., 1952, p. 373.

⁹⁴ DE VOS, A., 1958, p. 141 nr. 1495.

⁹⁵ LINDEMANS, P., 1952, p. 387.

⁹⁶ DE VOS, A., 1958, p. 134 nr. 1422.

⁹⁷ DE VOS, A., 1958, p. 103 nr. 1072.

KAAS EN BOTER IN GENT

met zijn gevolg op het hof verbleef moest Jan van Beke zorgen voor een netjes gedekte tafel met het nodige *peerden broet omme tailloeren te makene* – bedoeld zijn de grove platte broodkoeken waarop de spijsen werden gelegd, de voorlopers van onze borden – en verder boter, kaas en melk. De klooster-gemeenschap werd op elke zaterdag buiten de vasten bedacht met 6 pond *nieuukeerder* (vers gekarnde) boter. Ook de priors gingen soms met een gezelschap van monniken een frisse neus halen op het Goed te Ottersham. Dan kregen zij van de dag voor 1 mei tot de dag voor Allerheiligen elke dag 4½ pond boter, een teel zaan van 3 vierendeel en 2 schotels afgeblazen room, wat hiermee ook bedoeld moge zijn, plus een verse *nieuamolkinen* kaas. De opperprior kreeg daar nog eens 4 pond boter bovenop. Een gewone monnik mocht bij een bezoek aan het hof elke dag buiten de vastentijd rekenen op 1 pond boter en een teel zaan. Ten slotte kreeg de kastelein van Ottersham jaarlijks 10 steen boter.⁹⁸ In een pachtcontract van 1502 werd er jaarlijks 26 steen boter (67.6 kg) bedongen, te leveren door de pachter van het Goed te Zwijnaarde aan de abdijs van Sint-Pieters.⁹⁹

Er zijn weinig boterprijzen per steen bekend: 6 groot in 1432-1433, 10 groot in 1528-1530, 6 groot in 1534-1535, 12 groot in 1548-1550, 9 groot in 1550-1551 en 24 groot in 1572-1573. De steen naar Gentse maat woog 2.6 kg, dit is 6 pond van 0.4333 kg. De inhoud van een kuip was echter vrij onbestendig en streekgebonden. Er waren kuipen van 8 steen (Nazareth), 10 steen (Melle), 12 steen (Deinze, Deurle, Drongen, Evergem Burst, Scheldewindeke, Ursel, Wontergem), 18 steen (Pittem), 20 steen (Appelterre-Eichem-Outer, Dentergem), 32 steen (Appelterre-Eichem, Outer) en 40 steen (Oordegem). Eénmaal werd nadrukkelijk gepreciseerd dat de leveringen in Gentse maat dienden te gebeuren (Waregem).

Soorten kaas in Gent

In de voor deze bijdrage geraadpleegde documenten werden er 18 namen van kaassoorten aangetroffen. Een overzicht.

VERSE, ONGERIJPTE KAAS – ook *nieu melkine casen* of *verschen nieuamolcken caes* is te vergelijken met de huidige platte kaas. Hij werd vaak gebruikt in de middeleeuwse keuken als gerecht of als ingrediënt van taarten of vlaaien.¹⁰⁰

⁹⁸ SAG, OA, reeks 301 nr. 41, 1451-1452, f. 94v, akte van 14 maart 1452; onvolledig opgenomen bij DE VOS, A., 1958, p. 134 nr. 1421.

⁹⁹ SAG, OA, reeks 301 nr. 67, 1502-1503, f. 29; DE POTTER, F. & BROECKAERT, J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, d. 1, Gent, 1864, Zwijnaarde, p. 8-9; LINDEMANS, P., 1952, p. 373. De situering van dit hof vindt men in: CHARLES, L., e.a., 2008, p. 189-191.

¹⁰⁰ LINDEMANS, P., 1952, p. 373-374.

DANIEL LIEVOIS

BÉTHUNE – Kaas van Béthune, ook *bethuunsche casen*, was een harde kaas-soort uit Béthune (Département Pas-de-Calais, région Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk) en omgeving. Hij werd in 1486 in Gent vermeld, maar genoot een veel oudere reputatie, zelfs vanaf het begin van de 14de eeuw. Op 18 augustus 1304, tijdens de slag bij de Pevelenberg (Mons-en-Pévèle, département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk) tussen de Franse koning Philippe IV (1285–1314) en de Vlaamse troepen in dienst van graaf Gwijde van Dampierre (1278-1305), vielen de Vlaamse voorraden in handen van Franse voetvolk. Hun mooiste stukken Brugse saai en laken uit Ieper, maar ook hun wijn uit La Rochelle, hun bier uit Cambrai en hun kaas van Béthune waren verdwenen.¹⁰¹ Kaas van Béthune diende ook als geschenk; bijvoorbeeld 65 stuks werden in 1465 cadeau gedaan aan Simon le Borgne, een geldwisselaar van Arras, en in 1506 vier kazen aan de franciscanen die de vasten hadden gepredikt in de stad Béthune.¹⁰² Een gevecht in 1487 nabij Béthune tussen de Franse koning Charles VIII en Maximiliaan van Oostenrijk kreeg de naam van *la bataille des fromages*.¹⁰³ De chroniqueur Jehan Molinet lag aan de basis van die naamgeving.¹⁰⁴ Kervyn verwees in dit verband naar een vers bij Molinet: *Béthune et ses fromaiges, que cuidasmes avoir, nous firent grans dommaiges de nobles et d'avoir*.¹⁰⁵

BRIE KAAS – in Gent in 1314 vermeld als *witten caes van Condeyt, dat men heet bryschen caes*, waarschijnlijk ingevoerd uit Condé-en-Brie (Département de l'Aisne, Région Picardie, Frankrijk). Noteer dat de huidige kaassoort Brie ook in andere streken in Frankrijk wordt geproduceerd. De meest befaamde types zijn brie de Meaux en brie de Melun, die beide het label AOC (*appellation d'origine contrôlée*) mogen dragen.

CORDOBA – Kaas van Cordoba (Espana), ook *cordewaens caes*, vermoedelijk een harde schapenkaas, werd in Gent vermeld omstreeks 1454. Ook op de Bamismarkt in Antwerpen verkocht men in 1490 *cordewaensche caes*.¹⁰⁶

¹⁰¹ KERVYN DE LETTENHOVE, J.M.B.C., Histoire de Flandre, dl. 2, Epoque Communale. 1128-1304. Depuis l'avènement de Thierry d'Alsace jusqu'à la mort de Gui de Dampierre, Bruxelles, 1847, p. 527.

¹⁰² DE LA FONS-MELICOCQ, A., Joyeuses entrées des rois, p. 187-211, in: Archives historiques et littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique, 3de reeks, dl. 1, Valenciennes, 1850, p. 199.

¹⁰³ LIOT DE NORTBÉCOURT, E., Le maréchal d'Esquerdes, in : Bulletin historique trimestriel des antiquaires de la Morinie, 1857-1861, Saint-Omer, 1861, dl. 2, p. 918.

¹⁰⁴ BUCHON, J.-A., Chroniques de Jean Molinet, dl. 3, Paris, 1828, p. 496 vlg.

¹⁰⁵ KERVYN DE LETTENHOVE, J.M.B.C., Histoire de Flandre, dl. 5, Ducs de Bourgogne. 1453-1500. Depuis la paix de Gavre jusqu'aux traités de Damme et de Cadzand, Bruxelles, 1850, p. 392.

¹⁰⁶ LINDEMANS, P., 1952, p. 374.

KAAS EN BOTER IN GENT

ELVE KAAS – als *elve* caesen vermeld in Drongen (1499) was mogelijk een kleine kaas. Het woord *helvekin* stond in het Middelnederlands voor een kleine droge maat.¹⁰⁷

ENGELSE KAAS – werd in Nieuwpoort al in 1163 vermeld in de *Leges Noviporti*.¹⁰⁸ Deze harde kaasoort werd in Gent omstreeks 1454 als minder kwaliteitsvol beschouwd dan Vlaamse kaas. Er is alvast één naam van een Engelse koopman bekend die Engelse kaas leverde in Gent. Op 3 oktober 1424 liet Heinric Reyneere, zoon van Pauwels, door de schepenen acteren dat hij een bedrag van 34 pond groot verschuldigd was aan Pieter Leufday, koopman uit Engeland, voor aankoop van Engelse kaas. Hij beloofde zijn schuld aan te zuiveren voor kerstavond 1424. Reyneere was wellicht de voornaamste handelspartner van Leufday in Gent, want nog op 3 oktober 1424 stelde Leufday Reyneere aan als zijn zaakgelastigde om andere schulden te innen.¹⁰⁹ Ongetwijfeld waren er diverse Engelse kaassoorten. In Gent sloeg men omstreeks 1454 Vlaamse kaas hoger aan dan Engelse kaas. Paul Lindemans citeerde een aankoop in 1536 voor de abdij van Groot-Bijgaarden van *eenen inghelsche kaese* van 43 pond.¹¹⁰

FLEKIERE KAAS – In een Waalse pachtbrief van 1539 wordt dit soort kaas beschreven als *des frommaiges qu'on dist à la main*. Lindemans preciseerde dat die handkaas niet mocht worden verward met klotkaas (zie verder). De wrongel werd na het uitlekken fijn gekneed, soms door een zeef gewreven en dan met de hand tot bolletjes gerold. Die werden in open lucht gedroogd, daarna vochtig gemaakt met lauw zout water en in stenen potten te rijpen gelegd.¹¹¹ In 1433 werd dit type kaas uit Henegouwen in Gent geïmporteerd. Kazen *diemen heedt flacquiers* werden in 1555 geleverd uit Wambrechies (Frankrijk) en in 1529 vermeld als *flieckieren* kaas die per stuk en zonder wegen of snijden werd aan de man gebracht. Paul Lindemans ontdekte in document van de abdij van Ninove *eene doussine flackieren ende eene dous-sine goeder flickeren* in 1479.

FRANSE KAAS – *Vranxe casen* werden al in 1371 verkocht in Gent.

HEMELGEMSE KAAS – *hemelghemsche casen* worden vermeld in 1425. Mogelijk ging het om kaas uit Emelgem bij Izegem.

¹⁰⁷ VERWIJS, E., & VERDAM, J., Middelnederlandsch woordenboek, 's-Gravenhage, 1885-1952, CD rom, 1998 (verder VERWIJS & VERDAM), sub: helvekin.

¹⁰⁸ LINDEMANS, P., 1952, p. 374.

¹⁰⁹ SAG, OA, reeks 301 nr. 28, 1424-1425, f. 10v. Met dank aan Erik Verroken voor deze verwijzing.

¹¹⁰ LINDEMANS, P., 1952, p. 375.

¹¹¹ LINDEMANS, P., 1952, p. 372.

DANIEL LIEVOIS

HERLANDSE KAAS – *herlans caes* in Gent omstreeks 1454. Paul Lindemans vermoedde dat het een handelsterm was om Brabantse kaas te onderscheiden van Vlaamse kaas. Het betrof een grote, vaste, geperste kaas, wit van kleur; in één geval woog hij 12 pond.¹¹²

HOUPLINES KAAS – *houplincsche* kazen komen in een Gents document voor in 1468.

IEPERSE KAAS – *witten caes diemen heet commen van Ypre* werd in Gent in 1314 vermeld, maar was wellicht uit diverse productieplaatsen afkomstig.

KLOOTKAAS – in Gent omstreeks 1454 *ronde cloeten* genoemd. Het betreft een weke kaas die volgens Paul Lindemans te vergelijken was met de Brusselse kaas of nog met de vroegere Brabantse pastoorskaas. In het Frans werd hij aangeduid als *fromage en boulets dict cloet-caes*. Hij was bolvormig en kwam voor in meerdere formaten. Omdat er voor de productie geen bijzondere inrichtingen nodig waren, maakte men hen ook op eenvoudige boerenbedrijven. Hij werd vervaardigd met melk waarvan de room was afgeschept. Men perste de wrongel niet uit, maar liet hem uitdruipen in wijmen mandjes met bolvormige bodem. Na het inzouten hing men hem te drogen in de kaas-kas, een kist van lattenwerk die tegen de gevel van het huis werd opgehangen. Als de kaas zo hard als steen en geheel doorkloven was, legde men hem te rijpen tussen korenstro. Om de twee dagen maakte men hem vochtig in lauw gezouten water. Na 3 of 4 maanden was de kaas rijp, dus mals en vetzig, en kon hij worden gegeten. De harde bollen konden lang worden bewaard en gerijpt naar behoefte, ideaal dus voor in de winter. Vooral in streken waar er geen hooiland was, stonden de koeien toen op stal en was er toen weinig melk voorhanden.¹¹³

LEIKAAS – wordt in het Gentse vermeld vanaf het begin van de 15de eeuw. Hij werd geproduceerd in de Leiestreek (Sint-Martens-Leerne, Machelen, Kruishoutem). Paul Lindemans beschreef hem als een harde kaas van kleiner formaat dan de Vlaamse kaas.¹¹⁴

SCHAPENKAAS – *scapine casen* of *scapen case* wordt in de geraadpleegde documentatie maar driemaal vernoemd, namelijk in 1431, omstreeks 1454 en in 1536.

¹¹² LINDEMANS, P., 1952, p. 368-369. Verkeerde lezing bij De Potter, dl. 3, p. 412 als 'Ierlandsche' kaas.

¹¹³ LINDEMANS, P., 1952, p. 371-372.

¹¹⁴ LINDEMANS, P., 1952, p. 368.

KAAS EN BOTER IN GENT

STOELKAAS – was in Gent bekend omstreeks 1454. Het betreft een harde kaas, dit is een geperste kaas met vaste substantie en met een korst. De naamgeving komt van de kaasstoel of kaaspers.¹¹⁵

TIENSE KAAS – werd ook *tienschen case of tijmse kees* genoemd, was een kaas die werd geproduceerd op de goede graasweiden aan de benedenloop van de Gete, met Tienen als handelscentrum. Het was een harde kaassoort waarvan men dunne plakken weekte in water, zoals blijkt uit een recept voor een *keestaerte*.¹¹⁶ Paul Lindemans vermeldde dat de Tiense kaas vooral in Brabant werd verhandeld. In zijn rekeningen noteerde de ontvanger van de hertog van Brabant vanaf 1405 het staangeld op markt van Brussel van markt Kramer met *thiensche kese*. In de 16de eeuw bedroeg het gewicht per stuk zowat 1½ kilogram.¹¹⁷ De oudst bekende vermelding in Gent dateert van 14 juni 1350 en in 1495 ontstond er onenigheid over de verkoop ervan. Frans De Potter meende dat die Tiense kaas werkelijk uit Brabant afkomstig was.¹¹⁸ Maar nu blijkt dat er tal van Tiense kazen voorkwamen in de Gentse pachtcontracten. Het kwam als een verrassing dat er in de 14de en 15de eeuwen ook Tiense kaas werd vervaardigd in de ruime omgeving van Gent. De bekende productieplaatsen waren Drongen (1377), Bachte-Maria-Lerne (1399), Nazareth (1417 en 1424), Meigem (1446), Evergem-Doornzele (1500) en Evergem en Sleidinge (1543). De verklaring is wellicht dat Tiense kaas een bijzondere productiewijze veronderstelde en dat die eenvoudigweg werd toegepast in de nabijheid van Gent.

VLAAMSE KAAS – werd al vermeld in de Nieuwpoortse *Leges Noviportus* van 1163. Paul Lindemans noemt Vlaamse kaas de in Brabant en Vlaanderen voornaamste en meest verhandelde kaassoort. Het was een grote, witte kaas en behoorde tot het type van de huidige Hollandse kaas. In een ordonnantie van het Brusselse Vettewarriersambacht van 1386 wordt er verwezen naar *hollantsche keesen [...] die ghemaict zijn op de wise van den vlaemschen keesen*. De rekeningen van de abdij Groot-Bijgaarden geven een gewicht aan van 34 of nog van 43 pond. De Hollandse kaas moest in Brussel op de markt afzonderlijk liggen en worden gemerkt met een zwart baniertje omdat de Hollandse kaas die werd verkocht voor Vlaamse kaas, veel te duur werd betaald.¹¹⁹ Ook de Gentse documentatie van omstreeks 1454 waarschuwde ervoor dat Engelse kaas minder kwaliteitsvol was dan Vlaamse kaas.

¹¹⁵ LINDEMANS, P., 1952, p. 367.

¹¹⁶ COCKX-INDESTEGERE, E., *Eenen nyeuwen coock boeck*, kookboek samengesteld door Geraert Vorselman en gedrukt te Antwerpen in 1560, Wiesbaden, 1971.

¹¹⁷ LINDEMANS, P., 1952, p. 369.

¹¹⁸ DE POTTER, dl. 3, p. 412.

¹¹⁹ LINDEMANS, P., 1952, p. 367-368.

De neringhuizen van de zuivelverkopers

Al in 1435-1436 bezaten de zuivelverkopers een eigen huis, het *caescoepershuis*, waar de stad Gent vanaf dat jaar tot 1443-1444 elk jaar een half last turf liet onderbrengen.¹²⁰ Het werd door hen gebruikt als neringhuis en was gelegen aan de westkant van de *Dweersstraete*, de huidige Schuurkensstraat. Het bestond uit twee afzonderlijke woonsten die op een verschillend moment waren verworven. Wanneer dit gebeurde is tot nog toe niet bekend. De betreffende panden kwamen uit aan de Predikherenlei. Op het primitief perceelplan van het Belgische kadaster is de interne structuur van het bouwblok tussen de Jan van Stopenberghestraat te noorden en de Nodenaysteeg ten zuiden herkenbaar. Er waren in de 15de eeuw drie grote percelen, telkens gescheiden door een gang, die een meervoudige bestemming had: als perceelbegrenzing, als brandgang, maar ook om de circulatie gemakkelijker te laken voor zowel het voor- als het achterhuis.¹²¹ De twee meest zuidelijke percelen behoorden in juli 1441 toe aan de zuivelverkopers en het meest zuidelijke aan Oste de Grutere. In dat jaar besloot het bestuur van de nering, deken Ghiselbrecht Diericx en zijn gezworenen Gheerart Putteman, Jan vanden Bossche, Stevin de Zusere, alias de Dammelare, en Gillis Vilinc, in juli 1441 een van de neringhuizen van de hand te doen.¹²² Mogelijk was de ongunstige financiële situatie die op 22 september 1448 tot de drastische beperking van de uitgaven zou leiden, hieraan niet vreemd. Het pand, dat eerder werd bewoond door Martin uter Ghaleyen, was gelegen ten zuiden van een gang die ook mocht worden gebruikt door buurman Oste de Grutere en ten noorden van het huis dat vroeger aan Joes Aegtensons en in 1441 aan de zuivelverkopers toebehoorde. De kern ervan werd gevormd door een Steen waarvan nog belangrijke delen bewaard bleven.¹²³ Bij het verkochte huis hoorde ook het exclusieve gebruik van een gang die onder het huis naar de Leie toe liep. Het was belast met een landcijns van 10 schelling groot te gunste van de Sint-Niklaaskerk en met een landcijns van 3 schelling 4 groot aan de Armentafel van de Sint-Jansparochie. De koper Jan Hegghart verkocht het pand aan zijn neef *her* Adriaen van Brakele met als voorwaarde dat het na diens overlijden werd overgedragen aan het klooster van de augustijner kanunniken van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Walle in Elsegem-bij-Oudenaarde, nu een deelgemeente van Wortegem-Petegem.

¹²⁰ SAG, Nota's Van Werveke, nr. 1176, Kaaskopershuis, met verwijzing naar: SAG, OA, reeks 400 nr. 15, Stadsrekening 1435-1436, f. 19. tot SAG, OA, reeks 400, nr. 16, Stadsrekening 1443-1444, f. 144v.

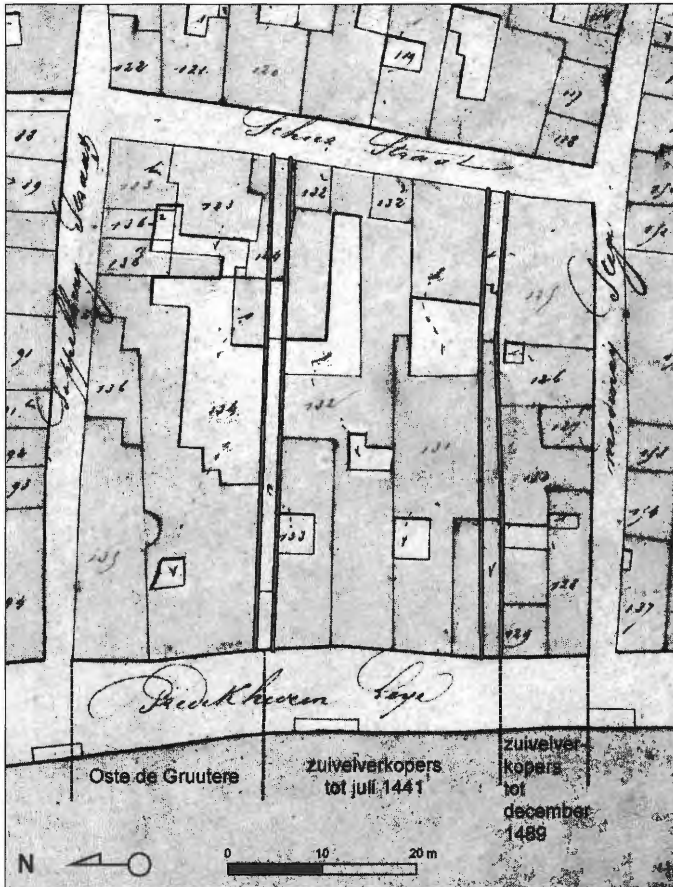
¹²¹ Men ziet op afbeelding 2 de relicten van een gang tussen de percelen 134 en 132-133 en van een andere gang tussen perceel 131 en de meer zuidelijk gelegen percelen.

¹²² SAG, OA, reeks 301 nr. 36, 1440-1441, f. 138v, akte van 20 juli 1441.

¹²³ LALEMAN, M.C., & RAVESCHOT, P., Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders, Verhandeling van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, jaargang 53, nr. 54, Brussel, 1991, p. 106, S120.

KAAS EN BOTER IN GENT

Op 11 februari 1466 bevestigde de nieuwe eigenaar dat het pand na zijn dood ten goede kwam van prior broeder Jan Eggaert, mogelijk een zoon van zijn oom.¹²⁴ Het huis deed dan dienst als refuge of vluchthuis van het klooster. Het werd openbaar verkocht in de tijd van het calvinistische bewind.¹²⁵

Afbeelding 2 – De neringhuizen van de zuivelverkopers tussen de Schuurkensstraat en de Predikherenlei (Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

Het *caescopershuus* was nu beperkt tot hun huis aan de Nodenaysteeg tot aan de hoek van de Predikherenlei, maar de zuivelverkopers, bij monde van hun deken Clais Schietcatte en zijn gezworenen, deden in december 1489 ook dit

¹²⁴ SAG, OA, reeks 301, nr. 48, 1465-1466, f. 72, akte van 11 februari 1466.

¹²⁵ BARBRY, N. e.a., *Middeleeuws Manhattan. Rijkdom in Gentse Stenen*, Sint-Niklaas, s.d. [1999].

DANIEL LIEVOIS

pand van de hand aan Adriaen Alaert.¹²⁶ Het huis was vrij huis, vrij erf, maar belast met een rente van 7 pond parisis ten gunste van de benedictijner abdij van Ename. Of die verkoop verband hield met het afwijzen van het stapelrecht voor zuivelproducten, zoals gesuggereerd in het rapport-De Smet, is niet bekend, maar het blijft mogelijk.

Intussen hadden de zuivelverkopers ook een huis in de Burgstraat in hun bezit gekregen, dat echter nooit als neringhuis werd gebruikt. In wettelijke verschaar op 25 juni 1478 verklaarden de schepenen op verzoek van Joost Vernier, deken van de kaaskopers, en na de gebruikelijk plichtplegingen en kerkgeboden, dat niemand anders enig recht op het pand kon laten gelden.¹²⁷

In het begin van de 16de eeuw kochten de zuivelverkopers een pand dat als hun neringhuis zou dienst doen. De hoofdgevel en de ingang ervan waren gelegen aan het huidige Emile Braunplein, toen de Cataloniëstraat en voorheen de Cattesteeg, en het paalde ten westen aan de Heilige-Geeststraat.¹²⁸ Het erf was belast met een landcijns van 6 pond parisis ten gunste van de Armentafel van de Sint-Niklaasparochie. In 1420 behoorde het toe aan Pieraerd de Scaerp¹²⁹ en in 1421 aan Kateline Penninx, weduwe van Jan van Vaernewijc.¹³⁰ Het kwam in het bezit van de nering van de ticheldekkers, maar die verkochten het op 13 juli 1484 aan Jan de Rantere.¹³¹ Na diens overlijden deed mevrouw Pieters, zijn weduwe, en de wezen het in 1505 van de hand aan de zuivelverkopers.¹³² Zij gingen daarvoor een lening aan bij priester Joos vanden Eede op 2 september van dat jaar¹³³ en na de volledige betaling van de koopsom stond de armentafel van Sint-Niklaas de overdracht van het erf toe op 13 november 1505. De nering van de ticheldekkers nam een deel van het gebouwencomplex over van de zuivelverkopers en stond bijgevolg ook in voor de betaling van één derde van de landcijns.¹³⁴ Dit liet de zuivelverkopers toe hun schuld aan

¹²⁶ SAG, OA, reeks 301 nr. 60, 1489-1490, f. 47v, akte van 2 december 1489.

¹²⁷ SAG, OA, reeks 172.1 nr. 3/34; ook vermeld in SAG, OA, reeks 172 nr. 63, nr. 34.

¹²⁸ Zie LALEMAN, M.C., & RAVESCHOT, P. p. 50, S16.

¹²⁹ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk, S 140, Landcijnzenboek Armentafel Sint-Niklaas, 1420, f. 10v.

¹³⁰ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk, S 164, Landcijnzenboek Armentafel Sint-Niklaas, 1421, f. 7v.

¹³¹ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk, S 166, Landcijnzenboek Armentafel Sint-Niklaas, 1473, f. 9v.

¹³² Ibidem, ingeschoven attest op perkament.

¹³³ SAG, OA, reeks 301 nr. 69, 1505-1506, f. 2r-v, akte van 2 september 1505.

¹³⁴ RG, Fonds Sint-Niklaaskerk, S 138, Landcijnzenboek Armentafel Sint-Niklaas, 1528, f. 13 (2 pond parisis van de ticheldekkers) en f. 29 (4 pond parisis van de zuivelverkopers).

KAAS EN BOTER IN GENT

Vanden Eede al af te lossen op 27 juli 1506.¹³⁵ De twee neringhuizen werden in 1540 geconfisqueerd in opdracht van keizer Karel V en ter compensatie voor de afbraak van de Sint-Baafsabdij overgelaten aan het kapittel van Sint-Baafs. In 1542 verkocht het kapittel de beide panden aan Kathelyne van Huffelghem, weduwe van Jan van Waesberghe.¹³⁶ Hiermee ging een belangrijk symbool verloren van de corporatief gecontroleerde zuivelhandel, waarop het privé-initiatief voortaan meer greep kreeg.

Tot slot

Een onderzoek als dit toont eens te meer de rijke informatie die in het Gentse Stadsarchief te vinden is. Wanneer men die combineert met de inspanningen die vroegere auteurs zich hebben getroost, krijgt men een vrij duidelijk beeld op de handel en zelfs de productie van zuivelproducten in de late middeleeuwen. Men ziet weliswaar maar de top van de ijsberg omdat de wereld van de zuivelverkopers heel wat meer facetten vertoonde, maar dat is nu eenmaal het lot van elk archivalisch onderzoek over een periode die tenslotte meer dan vijf eeuwen achter ons ligt. Opvallend is de grote variatie aan kaassoorten die op de Gentse markt te koop werden aangeboden. Treffend is ook de tegenstelling tussen de corporatieve geest en de meer liberale ingesteldheid en de wijze waarop sluwe handelaars de reglementen zochten te omzeilen. *Nihil novi sub sole!*

¹³⁵ SAG, OA, reeks 301 nr. 69, 1505-1506, f. 2r-v, akte van 2 september 1505, in margine.

¹³⁶ SAG, OA, reeks 301 nr. 96, 1542-1543, f. 35v-36, akte van 27 juni 1542; DE POTTER, dl. 3, p. 369.

VORZIENICHEIT VAN GOEDE

Uitkering tot levensonderhoud aan gehuwde vrouwen in noodsituaties in het laatmiddeleeuwse Gent

Florence Vander Linden

Binnen het laatmiddeleeuwse huwelijksvermogensrecht in het kwartier van Gent bleef het toekennen van een provisie eerder een noodoplossing. Wanneer het koppel uiteenging kon een vrouw immers gewoonlijk terugvallen op haar eigen bezittingen die ze na de boedelverdeling zelf in beheer kreeg.¹ Bijgevolg gingen de schepenen van de Keure van Gent slechts in een beperkt aantal situaties over tot het verlenen van een uitkering. Over dit specifieke onderwerp zijn geen wettelijke bepalingen bekend, wat ook weerspiegeld wordt in de secundaire literatuur waar vermeldingen over provisie gedurende de Middeleeuwen voor onze gebieden schaars zijn.² Maar wanneer onderzocht wordt hoe er daadwerkelijk omgesprongen werd met situaties waarin de gehuwde vrouwen niet langer voldoende financiële middelen hadden om op terug te vallen komt er een genuanceerder beeld naar voren. Het gebrek aan regelgeving hield de schepenen van de Keure van Gent tijdens de late Middeleeuwen niet tegen om toch maatregelen te ondernemen ten bate van gehuwde vrouwen in materiële nood.

Vaak betrof het gevallen waarin een vrouw geen beroep kon doen op haar echtgenoot, zoals wanneer deze gedurende een lange periode afwezig was, *absencie*, zonder dat hij maatregelen getroffen had met betrekking tot de zorg voor het gezin. Het gebeurde ook dat beide echtgenoten van elkaar waren vervreemd en dat er in het onderhoud van de vrouw, die het huis had verlaten, moest worden voorzien. Ook wanneer een echtgenoot zich in zulke mate aan wanbeheer te buiten ging dat het patrimonium van zijn echtgenote erbij in het gedrang kwam of wanneer hij niet langer in het onderhoud van zijn familie kon voorzien, gebeurde het dat de gehuwde vrouw, of haar vrienden en magen,

¹ M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, 'Eendrachtelic commen ende vriendelic vereffent. Boedelverdelingen voor de schepenen van de Keure van Gent tussen echtparen gescheiden van tafel en bed 1439-1450', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 47 (2006), p. 12; A. Coenen, *Haer selles wijf zijnde*. Het zelfstandig optreden van de gescheiden vrouw in het laatmiddeleeuwse Gent, Universiteit Gent, 2007-2008, I, 147 p.; II, 229 p. (onuitgegeven masterscriptie in de Geschiedenis).

² Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, nr. 513; J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht van de late middeleeuwen tot heden*, Leuven, 2006, p. 55.